

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/285688886>

Figlinae tarraconenses. La producció ceràmica a l'ager Tarraconensis

Article · January 2011

CITATIONS

10

READS

51

2 authors:

Ramon Járrega Domínguez

Catalan Institute of Classical Archaeology

111 PUBLICATIONS 148 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Marta Prevosti

Catalan Institute of Classical Archaeology

32 PUBLICATIONS 38 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

I am working now in the project "Amphorae ex Hispania: sistematización y accesibilidad en red de los centros de producción"; its purpose is to catalog the kilns of amphorae in Hispania (over 500 kilns). [View project](#)

Archaeomagnetic dating in the ager Tarraconensis and Tunisia [View project](#)

Ager Tarraconensis

Marta Prevosti i Josep Guitart i Duran
(directors científics / Scientific Directors)

Volum 2

Ager Tarraconensis 2

El poblament

The population

Marta Prevosti i Josep Guitart i Duran
(directors científics / Scientific Directors)

Two chapters in English

DOCUMENTA 16

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
INSTITUT CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA
Tarragona, 2011

8.2. *Figlinae* tarraconenses. La producció ceràmica a l'*ager Tarraconensis*

Ramon Jàrraga i Marta Prevosti

8.2.1. Introducció

Un dels elements econòmics més importants i ben coneguts de l'àmbit rural de l'*ager Tarraconensis* són els centres terrissers o *figlinae*, sovint de gran magnitud, associades al sistema de la vil·la, per la qual cosa la seva cronologia se centra fonamentalment en l'alt Imperi. Les àmfores van ser una de les seves produccions més massives, ja que servien per envasar i comercialitzar un dels productes fonamentals de l'agricultura especulativa que hom practicava des de les vil·les: el vi. Aquests centres industrials sovint han estat estudiats només des del punt de vista de la producció amforal, però foren quelcom més complex, amb altres produccions ceràmiques, fins i tot de materials de construcció, per la qual cosa podem parlar també de l'existència de bòbiles, situades a la zona rural, la difusió dels productes de les quals està encara per estudiar, tret d'alguns de molt concrets, com són les antefixes (Ramos 1996; J. López, en aquest mateix volum).

El vi de *Tarraco*, més enllà de les referències clàssiques,⁵⁷ ha estat (i en bona part, encara és) un gran desconegut. Des d'inicis del segle xx es coneixen referències sobre la troballa de tallers d'àmfores, però la major part han romàs inexplorats fins a l'actualitat. Precisament en aquests moments, s'estan produint recerques arqueològiques que afecten aquests tallers. D'altra banda, la producció vinera massa sovint s'ha volgut rastrejar només a partir de l'elaboració i comercialització d'àmfores, negligint els elements que atesten la producció pròpiament dita, com poden ser restes de premses, dipòsits (*lacus*) i magatzems de *dolia*. És ben cert que aquestes estructures són difícils d'interpretar si no es fan excavacions en extensió, i que tot i així poden ser difícils de datar; però s'han de tenir en compte per tal d'intentar conèixer el procés productiu, que és tan important com ho puguin ser les àmfores. Tanmateix, aquestes darreres continuen sent (hem de reconèixer-ho) els elements més visibles que ens permeten estudiar la producció i —especialment— la comercialització del vi en època romana.

Segons l'ús romà, les *figlinae* (o terrisseries) es trobaven extramurs dels nuclis urbans, i per aquesta raó és lògic que les localitzem a les zones rurals; tanmateix, avui sabem que no sempre va ser així. En seria un bon exemple la terrisseria de la plaça de la Font de Tarra-

gona (Gebellí 1999; Gebellí i Piñol 1998, 99-106). En aquesta darrera sabem que s'hi produïa ceràmica de parets fines, així com antefixes, que han estat recentment estudiades i publicades (López i Piñol 2008). Tanmateix, aquest cas resulta una mica especial, perquè es troba justament entre l'antiga zona militar (corresponent a l'actual Part Alta de Tarragona) i la zona habitada (l'avui coneguda com a Part Baixa) de *Tarraco*, en l'àrea on posteriorment es va construir el circ. Per tant, es trobava en una mena de «terra de ningú», que possiblement estava fora del *pomoerium* de la ciutat (Jàrraga 2005, 32), i per tant la seva presència, no dins sinó al costat del nucli urbà de *Tarraco*, no hauria de resultar tan estranya. Tanmateix, no ens referirem aquí a aquesta terrisseria, que ha estat en part publicada i en part en curs de publicació (per part de Pere Gebellí), ja que es troba al costat esquerre del Francolí. De la mateixa manera, ens referirem només tangencialment als centres de l'*ager Tarraconensis* que es trobin a aquesta riba del riu, ja que l'àrea estudiada pel PAT se situa a la banda dreta de l'esmentat riu.

En relació amb el que s'acaba de dir, cal tenir en compte que la majoria dels forns ceràmics coneguts a l'*ager Tarraconensis* es troben a la dreta del Francolí. Els que se situen a l'esquerra, a l'Alt Camp, són més escadussers: pensem en la zona terrissera de Fontscaldes i Valls (Carreté, Keay i Millett 1995, 160 i 257), limitada per ara a l'època romana republicana; i en la Clota (Creixell; vegeu Vilaseca i Carilla 1998). Més enllà del Camp, en les comarques del Baix Penedès i el Garraf, hi ha un altre grup de terrisseries, amb característiques comunes amb els centres productors de Darró (Vilanova i la Geltrú; vegeu López 1989; López i Fierro 1990, 243-250; López 1993), Tomoví (Revilla 1994; 1995a, 187; Martín i Prevosti, 2003), potser el Vilarenc (Calafell), on es diu que s'hi produïen àmfores de les formes Tarraconense 1, Pascual 1, Dressel 2-4 i 7-11 i possiblement Oberaden 74, juntament amb *tegulae*, *lateres*, *dolia* i *pondera* (Palet, Pou i Revilla 1993, 732; Revilla 1994, 116; 1995a, 185-186).⁵⁸ Tots aquests centres (tret, potser, del de Fontscaldes) produïen àmfores, i és des d'aquest aspecte que han estat fonamentalment estudiats, per bé que la majoria també fabricaven altres tipus ceràmics i material constructiu.

Tanmateix, com dèiem, la major part de les *figlinae* ceràmiques es troben situades a la banda dreta del Francolí, és a dir, a la zona estudiada al PAT, amb una clara concentració a l'àrea de Reus i Riudoms, sens dubte, almenys en part, a causa de l'existència de bones argileres en aquesta àrea. Sobre aquestes terrisseries versarà aquest capítol, tot i que cal dir que hi ha dos

57. Vegeu un recull comentat de totes les fonts antigues referents a aquest tema a Prevosti 2009, 250; vegeu també Miró 1985.

58. Malauradament, d'aquests materials tan sols se n'han publicat algunes referències genèriques i en manca un estudi acurat, tot i que s'han publicat dibuixos dels materials (Revilla 2008, 203-204, fig. 9-10).

jaciments, el Mas d'en Corts - les Planes del Roquís i la Canaleta, sobre els quals en aquest mateix volum s'elaboren dos estudis monogràfics, deguts respectivament a Iban Cabrelles i Pere Gebellí en el primer cas, i a Pere Gebellí i Ramon Jàrraga en el segon. Per tant, per a l'estudi detallat d'aquestes *figlinae* remetem a aquests textos, tot i que se'n farà referència en el context general de les *figlinae*.

Queden fora de la nostra àrea d'estudi, per bé que a la dreta del riu Francolí, la del Velòdrom de Montroig, on sabem que es va produir (no sabem en quina quantitat) sigil·lada hispànica (Pallejà 1994), i la del Barranc de la Premsa Cremada (Botarell), on es conserven les restes d'un forn, estudiat per Bermúdez i Massó (1984-85), on sembla que s'hi coïa material constructiu. Tot i que no les estudiem, hi farem referència eventualment quan calgui.

8.2.2. El vi tarraconense segons les fonts escrites

L'existència del vi de *Tarraco* està atestada tant per les fonts clàssiques (Plini, *Nat. Hist.* xiv, 71; Marcial, *Epigr.* i, 26.9; vii, 53.6; xiii, 118; Sili Itàlic, *Punica* iii, 369-370; xv, 177; Publi Anneu Florus, *Vergilius orator an poeta*; vegeu R. Grosse, *Fontes Hispaniae Antiquae* viii, Barcelona, 1959) (Prevosti 2009, 250) com per via arqueològica. Cal parar atenció en el fet que actualment s'ha produït un petit embolic, ja que, des de l'estudi fundacional de Tchernia i Zevi (1974), és habitual en els autors que estudien el vi en època romana referir-se al «vi tarraconense» en un sentit ampli, englobant les diverses produccions que es feien al que actualment és Catalunya. En canvi, ben segur que Plini (*Nat. Hist.* xiv, 71), quan feia esment (i, en certa manera, contraposava per la seva qualitat) del vi laietà i del tarraconense, tenia molt clar que s'estava referint a dues produccions diferents, i és evident que per «vi tarraconense» entenia el que es feia a l'àrea de *Tarraco*. Així, per tant, i encara que sembli una subtilesa, hauríem de bandejar la referència genèrica al «vi tarraconense» o a les «àmfores tarraconenses» en el sentit ampli que abans indicàvem, perquè porta a confusió. Malauradament, deu ser ja massa tard per canviar allò que ha esdevingut un hàbit en la historiografia arqueològica, però creiem que, tant com sigui possible, caldria deixar clar a quin vi ens estem referint, reservant l'expressió «vi tarraconense» (i si és possible, més acuradament, «vi de *Tarraco*») per al que es produïa a l'àrea d'aquesta ciutat, mentre que «vi de la Tarraconense» podria ampliar-se a qualsevol producció que s'hagués situat dins aquesta antiga província romana que, tot i que l'epigrafia demostra que durant l'alt Imperi la seva de-

nominació oficial fou *Provincia Hispania Citerior* (Alföldy 1975), el mateix Plini (*Nat. Hist.* iii, 6) diu que se l'anomenava també (potser de forma més oficiosa que oficial) *Tarraconensis*.

8.2.3. Història de la investigació

Bàsicament, el tema que ha cridat més l'atenció entre els investigadors ha estat l'estudi de les àmfores produïdes a l'ager *Tarraconensis*, tot i que això s'ha fet amb un considerable retard en relació amb altres àrees catalanes (especialment la zona de l'antiga Laietània). En algun cas ha interessat, però, l'estudi tipològic dels pocs forns que s'han documentat (Bermúdez i Massó 1984-85). Tanmateix, a manca d'estudis de conjunt, sí que s'han publicat algunes referències puntuals, des de finals del segle XIX.

La terrisseria coneguda des de més antic és la de Mas de Gomandí, al terme municipal de Riudoms. Les obres de construcció del ferrocarril tallaren el jaciment; segons Brocà (1907), hi aparegueren ceràmiques romanes que indicaven l'existència d'una antiga terrisseria, amb un forn ben conservat.⁵⁹ Aquesta és la primera referència bibliogràfica explícita sobre la troballa de forns romans al Camp de Tarragona. Posteriorment, membres de l'Agrupació Excursionista de Reus van recollir-hi diversos materials (Ferraté 1915; Vilaseca 1920; Batlle 1942; Massó 1983) que foren dipositats al Museu de Reus. Alguns d'aquests materials desaparegueren l'any 1938, a causa d'un bombardeig (Batlle 1942).

El conjunt de la Buada es va documentar poc més o menys pels mateixos anys que el de Mas de Gomandí, ja que és conegut des de final del segle XIX. Entre els anys 1910-1920, l'Agrupació Excursionista de Reus hi portà a terme diverses prospeccions. És esmentat per Vilaseca el 1920. Anys més tard, entre 1952 i 1953 alguns membres del Centre de Lectura de Reus també hi van prospectar, entre ells el Dr. Salvador Vilaseca, que uns anys més tard, el 1965, va ser el primer a fotografiar els forns localitzats. El jaciment també va ser visitat per A. Schulten.

El jaciment de la Canaleta es coneix també des del segle XIX, segons notícies publicades per Hernández Sanahuja (1892) i Del Arco (1894), referents a diverses troballes, per bé que la terrisseria en si no es va documentar fins més endavant. L'any 1932, Serra Vilaró va fer referència a l'existència de forns d'àmfores a Vila-seca, sense indicar-ne el lloc exacte, tot i que és molt probable que puguin correspondre als forns d'àmfores localitzats a la Canaleta.

Les primeres notícies sobre la vil·la de Barenys (Salou) daten també del segle XIX, amb les notícies d'A.

59. L'esment d'Hernández Sanahuja (1892) i Del Arco (1894) a unes troballes arquitectòniques que situen a la vora de Maspujols, s'ha pensat que probablement fa referència al jaciment de Mas de Gomandí, per bé que segurament no és pas així (com s'analitza a la fitxa corresponent del catàleg de jaciments).

M. Gibert (1855, ed. 1988), qui l'identificà amb la ciutat de *Callipolis* que apareix esmentada a l'*Ora marítima* d'Aviè. Tanmateix, no se sabia res del forn fins que fou trobat en les recents excavacions.

A partir dels anys vint, però sobretot cap a mitjan segle xx, es van produir les recerques de l'investigador reusenc Salvador Vilaseca, qui, tot i que era especialista en prehistòria, es va ocupar de catalogar totes les restes antigues que va poder conèixer a la comarca del Baix Camp. Moltes de les seves anotacions són inèdites, i han estat recollides i estudiades per Jaume Massó. Segons aquesta documentació, sabem que S. Vilaseca va localitzar el jaciment del Brugar (Reus) el dia 1 de gener de 1945, i la documentació de l'any 1952 fa esment del jaciment del Mas d'en Corts.

A partir dels anys setanta, M. Sanz duqué a terme diverses intervencions arqueològiques al jaciment de la Buada, continuades per J. Massó fins al 1985. Val a dir que Sanz (1975, 114) diferencia equivocadament el jaciment del Vilar del de la Buada, tot repetint la descripció dels forns que ja havia fet quan els atribuïa a aquest darrer jaciment.

Un altre grup que va començar la seva activitat durant els anys setanta del segle xx fou el Grup de Recerques de Vila-seca, liderat per Joan Ferrando. Aquest grup, que va centrar la seva activitat en el terme municipal de Vila-seca, va realitzar fins a vint-i-sis sondejos al jaciment de la Canaleta, i també va descobrir per la mateixa època el jaciment conegut amb el nom de Mobles Aterco, ja que s'hi van construir les naus d'aquesta empresa, tot identificant una sèrie de forns de ceràmica romana que van ser destruïts en construir-se les naus. Més endavant, l'any 1987, duqué a terme diversos sondejos al jaciment de la vil·la de Barenys, o l'Espinac. També pels mateixos anys s'han de situar les recerques en els jaciments coneguts com a Uniquímica i vil·la Bayer. Malauradament, aquest grup no va generar cap bibliografia, i la prematura mort del Sr. Ferrando dificulta en gran mesura la interpretació dels seus treballs i els materials que han generat, així com la localització exacta d'alguns jaciments.

Resulta dubtós si, el 1931, Salvador Vilaseca ja va descobrir el jaciment del Vila-sec (al terme d'Alcover, que hem inclòs en la zona d'estudi del PAT, tot i pertànyer a l'Alt Camp), per bé que posteriorment se'n va perdre la memòria. L'any 1978, Adolf Llorens va redescobrir el jaciment del Vila-sec, on va observar la presència de ceràmiques antigues en obrir-se un vial d'accés a una finca, en un punt proper a la carretera comarcal 240 i la via fèrria de Reus a Lleida.⁶⁰

Entre els anys setanta i vuitanta del segle xx, i amb continuïtat posterior, s'ha dut a terme la intensa activi-

tat prospectora de Valeriano Romero (en moltes ocasions, conjuntament amb Jaume Massó), que ha permès documentar una bona quantitat de jaciments bàsicament a l'àrea de Riudoms i Cambrils. Al terme municipal de Riudoms va efectuar uns treballs d'excavació a la vil·la romana de Molins Nous. Pel que fa a les terrisseries, aquest investigador ha prospectat el jaciment del Mas de Gomandí, on l'any 1983, amb el concurs del Centre d'Estudis Riudomencs Arnau de Palomar, va dur a terme una excavació d'urgència; els materials procedents d'aquestes intervencions es troben dipositats al Museu Municipal de Riudoms. A inicis dels anys vuitanta, V. Romero va descobrir i prospectar el Mas d'en Corts, i va dipositar també els materials al Museu de Riudoms. En aquest cas, V. Romero ha dut a terme una tasca de publicació d'alguns dels resultats en mitjans d'abast local, però bàsicament cal remarcar la seva preocupació per la creació del Museu de Riudoms (actualment reconvertit en una col·lecció situada a la Casa de Cultura d'aquesta població), així com el seu lligam amb el món professional de l'arqueologia, que ha permès que la seva tasca prospectora hagi estat d'un gran valor per a la investigació.

Ja dins del món professional, Jaume Massó, com abans ho havia fet el Dr. Vilaseca, ha produït una tasca prospectora important. L'activitat d'aquest investigador reusenc (i actual director del Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus), de vegades amb Valeriano Romero i Ester Ramón, ha permès aportar també una gran quantitat de dades sobre els jaciments de la comarca, que han estat reflectides en un gran nombre de petites publicacions d'abast local, a més d'altres de més general, a les quals ens referirem més avall. L'activitat prospectora de J. Massó, que també ha tingut una continuïtat posterior, fou especialment intensa en els anys vuitanta i noranta del segle xx. Entre aquestes prospeccions, podem destacar, pel que aquí ens afecta, les que va dur a terme als jaciments de la Buada o la que va fer el dia 26 d'abril de 1997 (juntament amb Ester Ramón), al jaciment del Brugar, on va redescobrir el forn que havia localitzat Salvador Vilaseca.

No és fins als anys noranta ben entrats del segle xx quan les terrisseries de l'ager *Tarraconensis* van començar a ser objecte d'excavacions arqueològiques programades. L'any 1992 es van dur a terme uns sondejos arqueològics a l'àrea del jaciment de Mobles Aterco (Vila-seca), sense resultats importants. A partir de l'any 1997, el jaciment del Mas d'en Corts (Riudoms-Reus) ha estat objecte de diverses excavacions arqueològiques d'urgència, arran de les obres de la variant sud de la carretera N-420, a càrrec primer de l'empresa

60. Aquest jaciment, que recentment ha estat excavat per Josep Francesc Roig de Codex, ha estat confós en la bibliografia (Járrega 1995, 180; 1996, 479; 1998, 433; Massó 1998, 284; Járrega 2002, 432-433; Massó 2001, 85-86) amb el del Burguet, que és un jaciment diferent. Olesti i Massó (1997) van interpretar erròniament una renglera d'àmfores cap per avall, que formava part de la terrisseria com un límit de propietat coincident amb una possible orientació de centuriació. Vegeu-ne tots els detalls a la fitxa corresponent del catàleg de jaciments (volum sisè).

Codex, dirigides per J. M. Puche (1997) i C. Ferrer (1997), i més tard de Cota 64, sota la direcció de P. Adiego (1998). Aquesta darrera fou una excavació en extensió, mentre que els anteriors sondejos foren puntuals. Podem afirmar que el jaciment del Mas d'en Corts (conegut també com les Planes del Roquís, nom de la partida en la qual se situa la part del jaciment corresponent al terme de Reus) fou el primer excavat metòdicament a la part de l'ager *Tarraconensis* inclosa a l'estudi del PAT⁶¹ (Vilaseca i Adiego 1998-99; 2000; 2002; Gebellí 2007).

Hauríem de deixar de banda, o no considerar-lo estrictament com a excavació, el cas, ben desgraciat, de la terrisseria que hi hagué a la vil·la dels Antigons (Reus), on les excavacions de 1977-78 van posar al descobert dos forns de producció d'àmfores, de les quals es van trobar exemplars crus entre les voltes dels forns. Tanmateix, les condicions en què es va haver de fer l'excavació no van permetre un adequat registre arqueològic de les troballes.⁶²

La segona terrisseria que ha estat excavada és la de la Canaleta (Vila-seca), que ho va ser l'any 2000 sota la direcció d'Immaculada Teixell, i en dues ocasions l'any 2001, sota la direcció de M. del Carme Carbonell i d'Ester Ramón. Els anys 2003 i 2004, el jaciment va ser excavat sota la direcció de Marta Bru i César Augusto Pociña. El 2005 va ser novament objecte d'excavacions sota la direcció de M. Bru, P. García i C. Pociña. Aquests treballs han permès documentar una bona part del jaciment, que es troba en estudi per part dels seus excavadors (Bru i Pociña 2004).

El tercer centre terrisser excavat ha estat el del Vila-sec (Alcover). La prospecció del 2003 duta a terme per Josep M. Macias, de l'empresa Codex, aportà una gran quantitat de restes ceràmiques, com ara rebutjos de forn (àmfora i comuna) i restes de *lateres* amb indicis d'haver estat exposats al foc. També es localitzaren indicis estructurals de dos forns de ceràmica d'època romana, dels quals només queda la part inferior de la cambra de combustió. El 2005 es dugué a terme una fase de delimitació del jaciment dirigida per Cristina Benet i César Augusto Pociña. L'any 2006, Marta Bru i Josep Francesc Roig van dirigir l'extracció mecànica dels estrats superficials, i finalment, l'any 2007, Josep-Francesc Roig va dirigir les excavacions en extensió del jaciment, prèvies a la construcció del nou traçat de la carretera. Els resultats de les excavacions encara no s'han donat a conèixer, ja que es troben en fase d'estudi.

Un quart centre terrisser excavat recentment, sota la direcció de Marta Bru de l'empresa Codex, és el Bar-

ranc de Sales. Es tracta d'una important instal·lació, actualment en fase d'estudi.

L'altre jaciment excavat recentment que ha donat com a resultat la troballa d'un forn (probablement terrisser) és el de Barenys (Salou), tot i que, a diferència dels altres, no se'n tenia constància abans de les excavacions. L'any 1996, M. Adserias va fer una campanya de delimitació de les restes d'aquest jaciment, encarregada pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. L'equip de prospecció del PAT el va visitar l'any 2005. El 2007 s'ha excavat tot el que quedava del jaciment sota la direcció de Pedro Otiña i l'empresa Némesis, amb motiu de la urbanització del sector.

Com ja s'ha indicat, fins ara la recerca s'ha orientat bàsicament a l'estudi de les produccions d'aquests forns, especialment de les àmfores. Tanmateix, aquesta recerca es troba encara en fase embrionària, ja que fins a temps molt recents no s'han pogut excavar quatre de les terrisseries (el Mas d'en Corts, la Canaleta, el Vila-sec i el Barranc de Sales, a més del forn de Barenys) i els estudis s'han hagut de fer a partir de troballes casuals i, en qualsevol cas, sense seriacions estratigràfiques.

Com hem vist abans, fa anys que es té evidència de l'existència de forns ceràmics al Camp de Tarragona, on han recollit referències autors com Salvador i Lluïsa Vilaseca (en diverses notes puntuals) o mossèn Serra Vilaró (1932, 102), els quals, però, se centraren en altres aspectes de l'arqueologia de la zona, esmentant els forns només de passada. Ja en els anys vuitanta del segle xx, Jordi Miró va fer un primer recull (merament bibliogràfic) dels indicis coneguts, amb una primera llista de les terrisseries romanes de la zona (Miró 1988). Posteriorment, s'han succeït diverses aportacions, com les prospeccions dutes a terme per un equip catalano-britànic en una part de l'ager *Tarraconensis* (Carreté, Keay i Millett 1995). Jaume Massó ha presentat un estudi de conjunt sobre els forns romans del Camp de Tarragona (Massó 1998). Nosaltres mateixos hem dut a terme diversos treballs de síntesi, incloent-hi l'estudi de les restes amforals conservades al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca i al Museu Municipal de Riudoms (Járrega 1995; 1996; 1998; 2002; 2009). Víctor Revilla, a més d'estudiar el taller de l'Aumedi-
na (Tivissa, Ribera d'Ebre) (Revilla 1993), ha efectuat també algunes aportacions a partir de la bibliografia existent (Revilla 1995a; 1995b; 2007). Tanmateix, Pere Gebellí (1996; 1998; 2007) ha dut a terme també estudis sobre la producció amforal al Camp de Tarragona, entre els quals destaquen les seves aportacions sobre els tallers de la Canaleta (Vila-seca, Tarragonès)

61. Val a dir que el nom de Mas d'en Corts, corresponent als termes de Reus i Riudoms, és el primer amb què es va donar a conèixer el jaciment, mentre que el de les Planes del Roquís va ser introduït per Vilaseca i Adiego.

62. A més, els forns foren incomprensiblement destruïts, tenint en compte que se situaven en una zona que actualment encara es troba lliure d'edificacions, la qual cosa indica que es van fer desaparèixer per tal de no deixar testimonis monumentals que poguessin entorpir els treballs d'edificació de la zona.

i les Planes del Roquís (Reus-Riudoms, Baix Camp). Actualment, el PAT ha permès, a partir de les prospeccions efectuades, recollir nous indicis sobre les terrisseries, la producció d'àmfores romanes i la producció de vi. Hem de sumar també l'estudi de les marques sobre àmfores, *dolia*, tègules i ímbrex realitzat per Piero Berni en el marc del mateix projecte.

Les referències contingudes en aquests treballs es basen majoritàriament en prospeccions de superfície, en treballs arqueològics poc acurats i en molt poques excavacions científiques. Tanmateix, la publicació de les excavacions dels centres terrissers ben segur que aviat permetrà tenir una visió més rica d'aquesta problemàtica, per la qual cosa podem dir que l'estudi de la producció i envasatge dels vins tarraconenses, de la ceràmica comuna, de la terra sigil·lada hispànica i del material constructiu que van produir no ha fet altra cosa que començar.

8.2.4. Inventari de les *figlinae*

S'han trobat sis bòbiles i dues més de potencials (BOB), dotze terrisseries segures i deu de potencials (TRS), cinc abocadors (ABO), divuit forns i un de potencial (FOR), reunits en vint-i-cinc jaciments (fig. 1). La descripció detallada, amb la bibliografia, de cada jaciment es troba al catàleg de jaciments (volum sisè d'aquesta obra). Vegem, però, el resum d'allò que resulta rellevant per al tema que ens ocupa.

Terrisseries

Mas de Gomandí (Reus): (FOR, BOB, TRS) (fig. 2) Des del segle XIX, es coneix aquest jaciment, del qual encara s'observen restes de forn al tall de la via del ferrocarril. Als camps d'ambdós costats de la via, es troben en superfície quantitats excepcionals de fragments ceràmics, especialment d'àmfora, entre les quals peces cremades i deformades, escòria ceràmica i separadors de forn. Es tracta, doncs, d'una terrisseria, que produïa àmfores de la forma Dressel 2-4 i potser també Dressel 7-11 i Oberaden 74, així com material constructiu, del qual es té testimoni de tègules i de peces per construir arcs. També és segura la producció d'antefixes, ja que, entre els abundants exemplars que s'han trobat, un és defectuós de cuïta.⁶³ La troballa d'un motlle de sigil·lada hispànica demostra la producció d'aquesta espècie ceràmica i permet relacionar aquest jaciment amb els del Velòdrom de Mont-roig, els Masos, el Mas d'en Corts i Molins Nous. Possiblement també es fabricava ceràmica comuna en aquesta terrisseria. Es coneixen les marques P (IRAT 154), LCM + P (IRAT 137), EVPRA (IRAT 142), GALLIC (IRAT 147) i SILVAN (IRAT 156), totes sobre la forma Dressel 2-4; així com la marca LCM sobre tègula. També s'ha trobat un fragment de *dolium* (IRAT

169) amb dues marques, en cartel·la rectangular, una sobre l'altra, MCMART (MA i TR amb nexes) i FAVSTI (FAV i STI amb nexes), i un altre fragment de *dolium* amb un grafit que n'indicava la capacitat (IRAT 169). El material trobat en les prospeccions juntament amb el material recollit al Museu de Riudoms proporcionen una datació de l'establiment entre el segle I aC i el segle IV.

Mas d'en Corts (Reus): (FOR, BOB, TRS, ABO). Vegeu l'estudi de Cabrelles i Gebellí «La terrisseria romana del Mas d'en Corts (Reus)» en aquest mateix volum. Les excavacions han permès estudiar un important centre terrisser, del qual s'han documentat 2.200 m² edificats, per bé que les excavacions no van descobrir totes les restes, que eren més extenses. Les estructures de la primera fase, que es daten entre l'època d'August i els anys seixanta del segle I dC, s'articulaven al voltant d'un espai central, ocupat pels forns, dels quals se n'han identificat tres, per bé que els excavadors opinen que n'hi devia haver més cap a la zona no excavada. L'únic forn que es va excavar era del tipus 4b de la tipologia de Fletcher. Al costat nord dels forns es trobava l'àrea de treball, amb una gran bassa de decantació de 132 m², pavimentada amb tègules i amb una canonada de desguàs, una altra bassa circular també interpretada per a decantació de l'argila, i una bateria de cinc habitacions dels treballadors. A la banda sud dels forns es va excavar una àrea de magatzems, amb tres grans naus (estudiats en el capítol anterior «El sistema econòmic dels establiments de l'ager *Tarraconensis*»). La primera, de planta rectangular i amb quatre pilastres centrals, amidava 170 m². La segona tenia una superfície de 144 m², i també era rectangular, amb quatre pilastres centrals. A continuació, seguia un gran àmbit amb una petita estança interior rectangular. Més enllà, es trobaven les escombreres dels forns.

Dins d'aquesta primera fase, es distingeixen dos moments productius: en el primer, entre August i Tiberi, es produïa essencialment *tegulae* i *imbrices*, i també antefixes, àmfores i ceràmica comuna. Hom suposa que les àmfores eren de les formes Pascual 1 i Dressel 2-4, i potser també de les formes Oberaden 74 i Dressel 7-11. Ara bé, no s'han trobat peces amb defectes de cocció que certifiquin aquestes produccions, i per tant tot queda en suspens fins que no es realitzin analítiques de pastes. A més, s'han trobat marques d'àmfora, alguna de les quals sembla clarament del Baix Llobregat (vegeu el capítol de P. Berni «Epigrafia sobre *amphorae*, *tegulae*, *imbrices*, i *dolia*» al volum tercer d'aquesta obra), amb la qual cosa s'obre un interessant camp d'estudi sobre el comerç del vi i la significació de les marques. En pasta local, s'ha trobat tres vegades la marca ANT-VEN sobre Pascual 1 (IRAT 145a1, 145a2, i la tercera publicada en l'annex que segueix aquest capítol) i so-

63. Vegeu l'estudi de J. López sobre les antefixes, en aquest mateix volum.

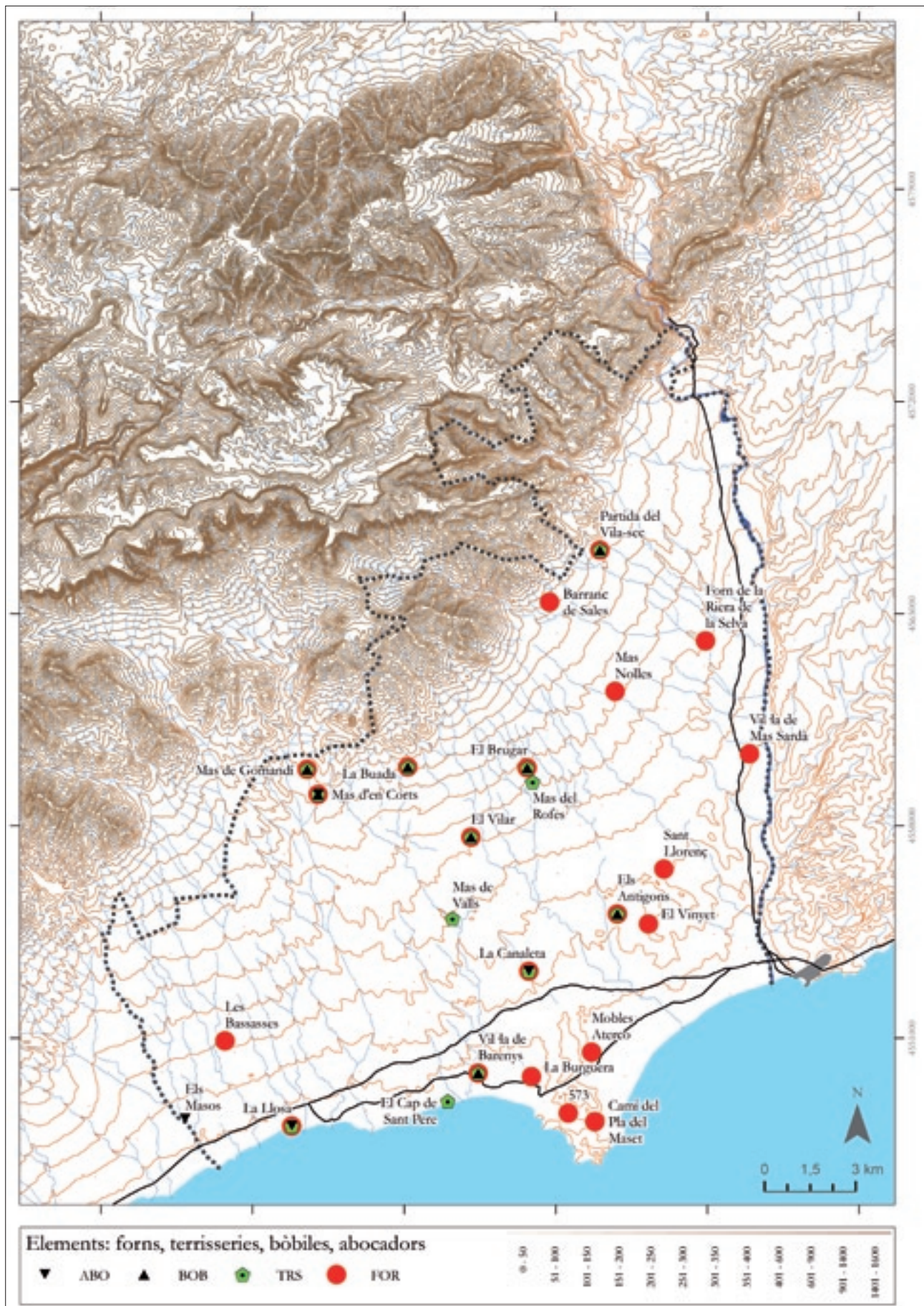

Figura 1. Mapa dels forns, terrisseries, bòbiles i abocadors de l'àrea d'estudi del PAT (Ignasi Fiz).

Figura 2. Paret de forn que aflora en el marge de la via del tren, al Mas de Gomandí.

bre Dressel 2-4, de nou la marca A[NT·VEN](IRAT 130), GALLIC (IRAT 147), SILVAN (IRAT 156), MCLOMA? (IRAT 138) i Q[---]MODES[TI] (IRAT 152). També s'ha trobat la marca sobre *tegula* LC[M] (IRAT 159) datada en la primera fase de la terrisseria i el motiu de la palma (IRAT 158). En el segon moment, centrat en època julioclàudia, el material constructiu va anar de baixa per deixar pas principalment a la ceràmica comuna.

Segons Cabrelles i Gebellí (vegeu el seu estudi sobre el jaciment en aquesta mateixa publicació), la producció d'àmfora no sembla la producció principal de la terrisseria. Amb tot, en les prospeccions extensives del PAT es va observar una quantitat ingent de material amfòric de producció local en superfície, com és característic d'una terrisseria, especialment en la part del jaciment que queda a la part baixa de la carretera, fet que indica que s'hi va produir àmfora de forma massiva.

Entre el 60 i el 180 dC la terrisseria va canviar d'orientació: es va abandonar la producció amforal i aquesta es va centrar en la producció de ceràmica comuna i terra sigil·lada hispànica. S'han trobat vuit motlles de la forma Drag. 37. Es van substituir els forns per altres de més petits, en un nombre total de fins a catorze, destinats a la producció d'aquests tipus ceràmics. La zona de processament de l'argila també va sofrir transformacions, on destaca la reducció de les basses de decantació, mentre que els grans magatzems de la fase I van quedar en desús. Es tracta, doncs, d'una reducció de l'espai en funció de la producció d'objectes més petits.

Partida del Vila-sec (Alcover): (FOR, BOB, TRS) (fig. 3 i 4) S'hi ha excavat un important centre terrissaire, amb catorze forns, l'espai de producció, basses de decantació i àrea d'assecatge de peces, que fabricava àmfores Dr. 2-4 i probablement tègules i antefixes. El

Figura 3. Àrea de treball de la terrisseria del Vila-sec (Josep Francesc Roig / Codex).

Figura 4. Forns de la terrisseria del Vila-sec (Josep Francesc Roig / Codex).

jaciment es data entre el segle I aC i finals de l'I dC.⁶⁴ Amb tot, s'hi ha documentat algun estrat del s. II dC. No s'ha trobat cap establiment residencial, ni cap vil·la associada, la qual cosa fa suposar que podria ser un centre industrial aïllat.

Barranc de Sales (la Selva del Camp): (FOR, TRS) Es tracta d'una important terrisseria, de la qual s'han excavat dues grans basses de decantació i tres forns. Es tracta, segons M. Bru (en estudi), d'un gran centre terrisser de cronologia inicial incerta, potser del segle II, que perdura fins al segle IV. No podem, ara com ara, determinar el tipus de material que s'hi produïa, per bé que segurament material constructiu, entre el qual antefixes.

La Canaleta (Vila-seca): (FOR, TRS, ABO) (fig. 5) Les diferents campanyes d'excavacions realitzades al lloc han anat descobrint abocadors ceràmics (en un dels quals es va determinar un predomini del rebuig de l'àmfora Oberaden 74), una estructura circular amb indicis de rubefacció (interpretada com un possible forn de calç), així com un conjunt d'almenys sis forns de diverses característiques que s'obren a una zona de treball central. Dos eren quadrangulars amb la graella sostinguda per arcs, del tipus Fletcher 4a, o Le Ny II F o Cuomo di

Figura 5. Forn de la terrisseria de la Canaleta (César Augusto Pociña / Codex).

Caprio II C, i els altres quatre eren circulars, del tipus Fletcher 1, o Le Ny 1C o Cuomo di Caprio I b, segons Gebellí (2007). A la part central del pòrtic o magatzem s'obren estances pavimentades amb terra batuda o bé amb la regularització del nivell geològic. Els excavadors les interpreten com l'habitatge dels treballadors. Es tracta d'una zona industrial on es fabricaven diversos tipus

64. Segons comunicació personal de J. F. Roig.

ceràmics, entre els quals s'han identificat formes de ceràmica comuna, morters amb tipologia de tradició itàlica, *pondera*, àmfores i segurament també s'hi fabricaven antefixes. Entre les àmfores, predomina l'Oberaden 74, per bé que potser també s'hi va fabricar Pascual 1 i Dressel 2-4. També s'hi podria haver fabricat la Dressel 7-11, tot i que no hi ha dades clares. Destaquem la troballa d'un segell rectangular amb les lletres IR i les marques amfòriques PHILODAMVS, PHILO(DAMVS) (IRAT 143) –sobre Oberaden 74 i també sobre un *tubulus*– i SEX.DOMITI (IRAT 140), fabricades al lloc, segons sembla indicar la presència de fragments d'àmfora amb aquestes marques amb sobreexposició de foc. Ambdues marques resulten interessants, ja que s'havien atribuït, la primera, a la terrisseria del Sot del Camp (Sant Vicenç de Montalt, Maresme), per bé que sobre la base d'un únic exemplar, i per tant es confirma que no era una producció del Maresme, i la segona, a la terrisseria de l'Aumedina (Tivissa, Ribera d'Ebre). Pensem que en el segon cas podria ser una marca d'àmfora que s'hagués emprat simultàniament en dues terrisseries, fet que deu estar indicant un mateix propietari dels dos *fundi*; tanmateix, cal no deixar de banda altres possibilitats, com que el segell indiqui el nom del *negotiator* que comercialitzava el vi. També s'hi ha trobat una antefixa, que ha donat peu a pensar que podria haver-se fabricat a la terrisseria (vegeu-ne l'estudi de J. López en aquesta mateixa monografia).

El Brugar (Reus): (FOR, BOB, TRS) S'hi conserva, força malmès, un forn del tipus Fletcher 4a (Bermúdez i Massó 1984-85) semblant als de la Buada i els Antigons, que no s'ha excavat mai. Les prospeccions superficials han permès apreciar la gran abundància d'àmfores Dressel 2-4 i de *tegulae*, que segurament es fabricaven al lloc. S'hi ha documentat la marca CNT (IRAT 163), sobre *tegula*. La ceràmica superficial dóna, per al jaciment, una cronologia d'entre el segle I aC i el segle II o l'inici del segle III.

El Vilar (Reus): (FOR, BOB, TRS) (fig. 6) El jaciment va ser objecte de diverses excavacions a l'inici

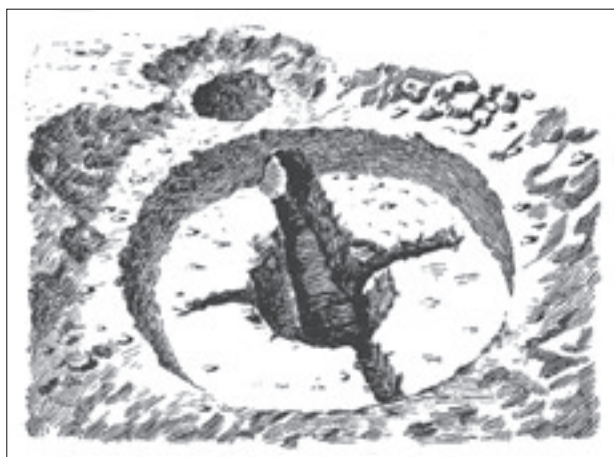

Figura 6. El Vilar o Hort Lluny (Reus). Forn de ceràmica segons dibuix realitzat per Guillem M. de Brocà (Brocà 1907).

del segle XX. S'hi van localitzar dos forns i un possible tercer. Un d'ells, de la forma Fletcher 3a, conservava el *praefurnium* i el *fornax* –d'uns 3 m de diàmetre de la boca– units per un corredor de 2,42 m de longitud. Es va interpretar com un forn per coure ceràmica. Un segon forn es descriu com una estructura de 5 m de longitud, 1 m d'amplada (sense comptar els paraments) i 1 m de profunditat «con cuatro ranuras-respiraderos de horno á cada costado» (Brocà 1907), format per una successió d'arcs, que s'ha interpretat per a la cocció de material constructiu. Segurament hi havia un tercer forn, idèntic al primer, que es va descobrir quan es van plantar vinyes. També es van localitzar tres dipòsits per a líquids (un d'ells feia 2 m de llarg per 1,50 m d'amplada i entre 25 i 30 cm conservats d'alçada), segurament amb les parets internes recobertes d'*opus signinum*, amb mitja canya i forat al centre del paviment, interpretats com a possibles basses de decantació de l'argila. La gran quantitat d'àmfores Dressel 2-4 i de *tegulae* –algunes d'elles marcades amb una lletra– trobades al lloc fan pensar que es fabricaven a la terrisseria. Aquesta instal·lació industrial es troba dins del context d'una rica vil·la romana, que es data entre l'època d'August i el segle VI.

Els Antigons (Reus): (FOR, BOB, TRS) (fig. 7 a 9) Les excavacions del jaciment van documentar quatre forns, tres d'ells de ceràmica, i tres basses de decantació

Figura 7. Interior d'un forn de la vil·la dels Antigons (Capdevila i Massó 1976/77 - Arxiu RSAT).

Figura 8. Àmfora del tipus Dressel 2-4 inclosa dins d'un forn de la vil·la dels Antigons (Capdevila i Massó 1976/77 - Arxiu RSAT).

Figura 9. Forn de la vil·la dels Antigons (Capdevila i Massó 1976/77 - Arxiu RSAT).

de petites dimensions (1 x 1 m). Dos d'aquests forns eren de planta rectangular, amidaven 5,5 x 4,5 m i 8 x 5 m i uns 1,80 m d'alçada, eren fets de tovot i semiexcavats en el terreny geològic. Es classifiquen com del tipus Fletcher 3a i 4a. Hom ha interpretat que s'hi fabricaven àmfores, gerres, *dolia* i material constructiu (tègules, *imbrices* i antefixes). Un tercer forn, quadrat i de menors

dimensions, suposem que servia per coure ceràmica comuna romana. El quart forn localitzat a la vil·la era de producció de calç. També s'hi va excavar un abocador de 35 x 20 m, que s'ha datat molt a finals del segle II o (més probablement) inicis del III. Aquesta terrisseria i bòbila produïa àmfores Dressel 2-4 i Dressel 7-11, de les quals se n'han trobat exemplars crus, a més de ceràmica comuna i material constructiu, entre el qual segurament antefixes, en el segle I. La producció d'àmfores perdura fins a la fi del segle II o l'inici del III. Es troba dins del context d'una rica vil·la, que té uns orígens en un establiment incert del segle II aC, i perdura fins al segle VII.

La Buada (Reus): (FOR, BOB, TRS) (fig. 10 i 11) Des del segle XIX, es coneix la presència de dos forns en aquest jaciment, que no s'ha excavat mai. Un d'ells és de planta rectangular, del tipus Fletcher 4a, i l'altre és cilíndric, molt malmès. Són semblants als dels jaciments propers dels Antigons i el Brugar, i s'interpreten per a la fabricació d'àmfora i material constructiu. El primer forn, força ben conservat, s'obre al desnivell de la riba de la riera. Se'n conserven dues voltes fetes de rajola, que formen la cambra de foc i el sòl de la cambra de cocció. Fa uns 4,60 m d'ample, uns 2 m d'alçada conservada a la vista i la llum de cada arcada és d'1,30 m. L'altre forn es troba a uns 30 m aigües avall del barranc. En el talús de terra on es troben, s'aprecien grans quantitats de fragments de tègules, ímbrexs, àmfores i rajols, alguns deformats per males coccions. Entre aquests, es troben fragments d'àmfora Dressel 2-4 i 7-11, així com de *tegulae* i *lateres* que per tant certifiquen la seva fabricació al lloc. També s'han trobat segells de terrissaires en àmfora: CR (IRAT 139) i IR (IRAT 148) sobre Dressel 2-4 i els CE (IRAT 141) i SVA (IRAT 157) segurament també sobre Dressel 2-4. S'han trobat dos fragments d'antefixa, segurament també fabricats al lloc. Es tracta, doncs, d'una important indústria terrissera, que va produir àmfores Dressel 2-4 i 7-11, *tegulae*, *imbrices*, rajoles, antefixes i possiblement ceràmica comuna. S'han trobat diverses antefixes del mateix model, una de les quals, defectuosa.⁶⁵ Potser també fabricava *tubuli*. És possible que pertanyés a una vil·la, de la qual s'han trobat alguns indicis, sempre en superfície. Les ceràmiques de prospecció superficial indiquen un origen del jaciment en el segle II aC, amb una vida que arriba al segle V.

La Llosa (Cambrils): (FOR, TRS, ABO) En la perifèria de la vil·la, es va excavar un forn de planta rectangular de 2,5 x 2,8 m, de producció indeterminada, i de tipologia per ara no precisable, ja que encara no està excavat, sinó tan sols delimitat, i només se'n pot veure la graella. Segons Gebellí (2007), molt a la vora de la vil·la, en un moviment de terres al carrer Josep Iglesias, es va trobar una bateria de forns, juntament amb unes àmfores recremades, de les quals no es pot precisar la tipologia.

65. Vegeu l'estudi de J. López sobre les antefixes en aquest mateix volum.

Figura 10. Les dues arcades de la cambra de combustió del forn de la Buada.

Figura 11. Detall del forn de la Buada.

Vil·la de Barenys (Salou): (FOR, BOB, TRS) (fig. 12) S'hi va excavar un forn de planta circular, de poc més de 2 m de diàmetre, molt ben conservat, amb la cambra de cocció, la graella, la boca i part de l'alçat de les parets, fetes de tovots. S'hi fabricaven *tegulae* i *imbrices*, com demostren els abundants rebutjos de forn, i probablement també ceràmica comuna. Entre les *tegulae*, van aparèixer els segells [-]POMPEIAV i POMPEI (IRAT 164) i el motiu de la palma (IRAT 158), per bé

Figura 12. Forn de la vil·la de Barenys, de planta rodona.

que en cap exemplar presentava defectes de cocció, per la qual cosa sols podem dir que era presumiblement fabricat al lloc. Aquesta part del jaciment es data entre la meitat del segle I aC i la fi del segle I dC. Entre els *dolia* del jaciment, un fragment de paret du les marques Q[---]M + OVE *aut* OVF (IRAT 166).

Sota la Timba del Castellot (Riudoms): Dins de la gran àrea del jaciment, que es data entre l'època republicana i el segle VI, recentment ens han mostrat un indret on es veuen molts fragments d'àmfora de la forma Dressel 2-4 (fig. 13-14), a més de tègula, maons, un dels quals en forma de dovella (fig. 15), per construir arcs, així com molts fragments de paret de forn (fig. 16)

Figura 13. Conjunt de fragments d'àmfores trobat en superfície a Sota la Timba del Castellot.

Figura 14. Fragment de vora d'àmfora Dressel 2-4 de vora quadrada, de Sota la Timba del Castellot.

Figura 15. Dovella de terrissa, per construir arcs, de Sota la Timba del Castellot.

Figura 17. Tap de forat de forn, de Sota la Timba del Castellot.

Figura 16. Trossos de paret de forn utilitzats en un marge de camp de Sota la Timba del Castellot.

i algun tap de forat de forn (fig. 17). També s'hi ha trobat la marca LCM sobre un objecte ceràmic indeterminat. És molt interessant constatar, encara que la mostra pot ser limitada, que les àmfores Dressel 2-4 presenten aparentment totes elles la vora de secció quadrangular, i les nanses són també força grans, la qual cosa fa pensar que ens trobem davant un taller que va produir la forma Dressel 2-4 evolucionada. Es tracta, sens dubte, d'un nou indret on hi havia un centre terrisser que fabricava àmfores, i material constructiu romà.

Possibles terrisseries

Mobles Aterco (Vila-seca): (FOR, TRS) En el seguiment d'obra fet pel Grup de Recerques de Vila-seca, durant la construcció de la nau industrial, van aparèixer forns de ceràmica romans, que van ser destruïts i dels quals no sabem gran cosa més. Cal suposar que es tractava d'una instal·lació industrial, probablement una terrisseria.

El Cap de Sant Pere (Cambrils): (TRS) En la prospecció superficial del jaciment, s'han trobat abundants fragments d'escòria ceràmica de forn, així com una gran quantitat de fragments d'àmfora tarraconense Dressel 2-4, que fan suposar que es tracta d'un centre terrisser, a redós d'una rica vil·la romana. Aquesta es data, en funció del material de recollida superficial, entre el període de Tiberi i el segle v.

573 (Salou): (FOR) En aquest jaciment, l'empresa Codex va excavar tres estructures retallades en el terreny, interpretades com a forns (dues clotades amb els seus farciments), un possible paviment, diferents murs i nivells formats per sediment barrejat amb cendres, que confirmarien l'existència d'un altre forn o estructura de combustió. S'han de datar entre el segle I aC i el segle I dC. La presència de quatre forns, doncs, fa pensar en una instal·lació industrial, possiblement una terrisseria.

Mas de Valls (Reus): (TRS) Es tracta d'una vil·la romana, de la qual es coneixen restes dels *balnea*, una

zona industrial i una petita necròpolis, i sobre la qual també hi ha notícies antigues (Carreras 1945 i 1948) que hi ubicaven un centre terrisser. El jaciment es data entre l'època republicana i el segle v. S'hi coneix el segell KATO (IRAT 135) sobre àmfora de la regió.

Mas del Rofes (Reus): (TRS) Entre el material recollit en les prospeccions superficials, es va trobar escòria ceràmica, que fa pensar en la possible presència d'una terrisseria en aquest indret. Els materials de les prospeccions permeten datar el jaciment entre els segles II-I aC i el segle VI.

Les Bassasses (Cambrils): (FOR) (fig. 18) En les prospeccions superficials d'aquest jaciment, es van observar, a la base d'unes oliveres, acumulacions de restes de paret de forn feta de toves, algunes encara crues i d'altres molt cremades, així com molta cendra. Indiquen la presència de les restes d'un o més forns, des-

muntsats pel pagès. La gran bassa que es va començar a excavar, en el marc del PAT, podria haver estat una gran bassa de decantació de l'argila, o d'acumulació d'aigua per subvenir a les necessitats de la terrisseria, tot i que no podem descartar, per les seves dimensions, que es tracti d'una bassa per al regadiu. Fa pensar en la gran bassa de la terrisseria del Barranc de Sales.

Els Masos (Cambrils): (ABO) L'abocador trobat en aquesta vil·la ha fet pensar que s'hi havia fabricat ceràmica, en algun forn que no s'ha localitzat. S'hi ha trobat un motlle de terra sigil·lada, que indica la fabricació d'aquesta espècie ceràmica.

Forn de la Riera de la Selva Camí del Roser (Vil·longa del Camp): (FOR) (fig. 19) En un marge de la riera, unes fortes pluges van fer aparèixer un forn romà seccionat, de planta rectangular, amb paret central, del tipus 2 C de Cuomo di Caprio. Per tant, és de tipo-

Figura 18. Restes de parets de forn en superfície, en el jaciment de les Bassasses.

Figura 19. Forn de la Riera de la Selva amb el Camí del Roser, seccionat per una rierada.

logia romana, per bé que hauria perdut les voltes que tancaven el sostre de la cambra de foc. La prospecció de la zona no ha donat cap indicatiu de què s'hi podria haver fabricat, tot i que sembla que devia ser per a ceràmica.

Molins Nous (Riudoms): En aquest jaciment es va trobar un fragment de motlle de terra sigil·lada, que, tot i la feblesa de la dada, obre la possibilitat que en el lloc hi hagués hagut una *figlina* (fig. 20).

Forns

Camí del Pla del Maset (Salou): (FOR) La campanya de delimitació del jaciment va descobrir un forn que no es va poder datar, a més d'una estructura i una seqüència estratigràfica que situa el jaciment entre els segles II aC i I dC. No sabem quina funció tenia el forn.

Mas Nolles (la Selva del Camp): (FOR) En les prospeccions superficials, es van trobar restes de paret de forn. El jaciment es data, sobre la base dels materials de recollida superficial, entre el període republicà i el segle VI.

Sant Llorenç (Constantí): (FOR) En aquest jaciment, que es data entre el segle II aC i el segle III, en el decurs de les prospeccions superficials, es van observar les restes d'un forn afectat per les llaurades. S'hi van apreciar restes de la paret del forn i molta cendra. En desconeixem la finalitat.

Els forns. Cal posar en relleu que els forns més abundants són els del tipus Fletcher 4a, de planta rectangular, amb pilastres centrals, que es troba representat als jaciments dels Antigons, la Buada, el Brugar i la Canaleta. El tipus Fletcher 3a, de planta rectangular com el 4a, el trobem als jaciments del Vilar i els Antigons. El tipus Fletcher 4b, també de planta rectangular, compartimentat amb un mur central que el divideix

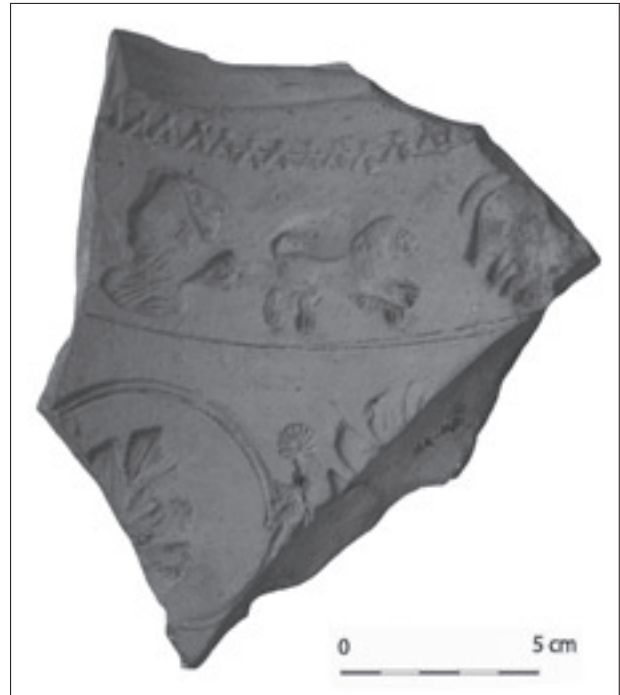

Figura 20. Motlle de terra sigil·lada trobat als Molins Nous (Riudoms).

en dues cambres, el trobem al Mas d'en Corts. Forns de planta circular del tipus Fletcher 1 els trobem a la Canaleta, i també hi ha un forn de planta circular a la Buada i un altre a la vil·la de Barenys. Pel que fa als del Vila-sec i als del Barranc de Sales, no en podem donar dades concretes, ja que es troben en fase d'estudi.

El més habitual és que trobem més d'un forn, com els tres coneguts als Antigons, els dos de la Buada, els tres i sis (com a mínim) del Mas d'en Corts i la Canaleta, els quatre de la Llosa, els tres del Barranc de Sales i els catorze del Vila-sec. Per tant, es pot parlar de veritables complexos terrissers. Gairebé tots ells (tret del petit dels Antigons, el petit de la Llosa, el de Barenys, el de Mobles Aterco, el de 573 i el Forn de la Riera de la Selva) es poden associar a la producció d'àmfores. Els mateixos forns o d'altres de més petits servien també per a la producció de ceràmica comuna (atestat a Mas d'en Corts, la Canaleta i els Antigons i suposat a la Buada i Barenys). També hi havia forns per coure material constructiu (tègules, *lateres*, antefixes) (atestat a Mas de Gomandí, Mas d'en Corts, els Antigons, la Buada, Barenys i la Canaleta, i suposat al Vila-sec, el Brugar, el Vilar i Sota la Timba del Castellet), per la qual cosa podem parlar també de bòbiles associades als centres terrissers.

Relació de les terrisseries amb els hàbitats. És interessant plantejar-se la relació d'aquestes terrisseries amb els hàbitats propers. Comencem per les segures. Dels Antigons, la Llosa i la vil·la de Barenys sabem que foren vil·les romanes importants, i doncs cal pensar que els forns hi pertanyien. La Canaleta, el Vilar, la

Jaciments	Pas. 1	Dr. 2-4	Dr. 7-11	Ob. 74	Teg.	Antef.	Cer. com.	TSH	FOR	ABO	TRS	BOB
Mas de Gomandí		X	X	?	X	X	?	X	X		X	X
Mas d'en Corts	X	X	?	?	X	X	X	X	X	X	X	
Partida del Vila-sec		X			?	X			X	X	X	?
Barranc de Sales		?				X			X		X	
La Canaleta	?	?	?	X		X	X		X	X	X	
El Brugar		?			?				X		X	X
El Vilar		?			?				X		X	X
Els Antigons		X	X		X	X	X		X		X	X
La Buada		X	X		X	X	?		X		X	X
La Llosa									X	X	X	
Sota Timba Castellot		X			?		?		X		X	?
Vil·la de Barenys					X		?		X		X	X
Mas del Toda			X								?	
Mobles Aterco									X		?	
Cap de Sant Pere		?									?	
573									X		?	
Mas de Valls											?	
Mas del Rofes											?	
Les Bassasses									?		?	
Forn R. de la Selva									X		?	
Els Masos								?		X	?	
Molins Nous								?			?	
Camí Pla del Maset									X			
Mas Nolles									X			
Sant Llorenç									X			
TOTALS: 25 jaciments	2?	6+5?	4+2?	1+2?	5+4?	7	3+4?	2+2?	18+1?	5	12+10?	6+2?

Figura 21. Taula recopilatòria de les terrisseries segures i potencials de l'àrea d'estudi del PAT. Les marques són sobre àmfora, si no s'indica el contrari; (Teg. = tègula; dol = *dolium*). Antef. = antefixa; Cer. com. = ceràmica comuna; TSH = producció de terra sigil·lada hispànica; FOR = forn; ABO = abocador; TRS = terrisseria; BOB = bòbila.

Buada i Sota la Timba del Castellot també estan relacionades amb una vil·la, tot i que no gaire ben conegudes. Tanmateix, en els casos del Mas de Gomandí, Mas d'en Corts, la Partida del Vila-sec, el Barranc de Sales i el Brugar no s'ha pogut establir una relació amb cap hàbitat, per la qual cosa roman sense explicar aquest aspecte. Respecte del Barranc de Sales i del Vila-sec,

que s'han excavat extensivament, sembla que, efectivament, no estaven relacionades amb cap hàbitat important. El Mas d'en Corts també s'ha excavat, per bé que parcialment, i per tant no podem saber si en un indret proper s'hauria trobat l'hàbitat. El Mas de Gomandí i el Brugar no s'han excavat, i per tant tampoc podem assegurar res sobre ells. Amb tot, la prospecció super-

ficial no permet pensar en cap vil·la propera. Per tant, no podem saber si aquestes terrisseries formaven part de la propietat d'una vil·la o d'un assentament agrícola menor o si, al contrari, com s'argumentarà més avall, eren establiments independents d'un hàbitat concret, formant potser una estructura mancomunada com la que tenim constatada al centre de producció de sigil·lada gàl·lica de la Graufesenque.

8.2.5. Les estructures de transformació vitivinícola a l'ager *Tarraconensis*

A l'ager *Tarraconensis* es coneixen diverses estructures que podem relacionar amb la producció de vi en època romana. Les instal·lacions de transformació agrària de la zona d'estudi del PAT es troben recopilades en la taula que segueix:

Jaciments	TOR	CPR	SDO	DIP
Molins Nous	X	X		X
La Canaleta	X		X	X
La Burguera	X		X	X
Mas d'en Bosch I	X		X	X
L'Hort del Pelat	X		X	X
Vil·la Ceratònia	X	X	X	X
Els Antigons			X	
Vil·la de Barenys	X		X	X
Vil·la de Mas Sardà			X	X
Vil·la dels Aragalls	X			X
Urbanització El Mirador		X		
Cal·lípolis		X	X	X
Centcelles			X	
Les Gavarres II			X	
Mas d'en Gras			X	X
El Vilar de la Quadra del Paborde	X?			
Mas de Valls				X
Sota la Timba del Castellot	X			
Camí de la Pedra Estela				X
TOTAL: 19 jaciments	10	4	12	13

Figura 22. Taula dels jaciments amb instal·lacions de producció de vi o d'oli, atestats per premsa (TOR), contrapès de premsa (CPR), magatzem de *dolia* (SDO) i dipòsits de recollida de líquids (DIP), a l'àrea d'estudi del PAT.

En el capítol corresponent (8.1. «El sistema econòmic dels establiments de l'ager *Tarraconensis*»), s'estudien aquestes instal·lacions de transformació agrària, deu de les quals semblen de producció de vi i una d'oli. Sis podrien ser tant per a vi com per a oli, i la darrera és tan sols probable. Amb tot, la majoria d'aquestes estructures no s'han pogut datar, per la qual cosa la seva relació amb el període en què el vi de *Tarraco* fou envasat i comercialitzat en àmfores no es pot establir amb seguretat, per bé que s'ha de suposar. Són, de fet, restes força eloqüents de la producció vinícola a l'ager de *Tarraco* en època romana.

8.2.6. Tipologia i cronologia de la producció

Tret d'algunes excepcions, la manca de dades arqueològiques sobre les terrisseries, basades en estratigrafies contrastades, obliga a seguir fiant-nos de la tipologia dels materials, essencialment de les àmfores.⁶⁶ Amb tot, la fabricació d'antefixes, que es daten entre l'època d'August i el període julioclaudi, proporciona aquesta cronologia als centres que en fabricaven. L'única terrisseria de la qual tenim proves segures que en fabricava és la del Mas de Gomandí, per bé que J. López⁶⁷ pensa que també s'havien de fabricar a Mas d'en Corts, la Buada, la Canaleta, els Antigons, el Barranc de Sales i el Vila-sec.

Pel que fa a les àmfores, cal tenir en compte l'existència de peces de la forma Dressel 1 produïdes indubtablement a Catalunya, com indiquen les característiques de la pasta i, especialment, les inscripcions dels segells ibèrics que presenten algunes d'elles, i que, òbviament, no s'han pogut interpretar. Aquesta producció local d'àmfores de la forma Dressel 1 és prou ben coneguda a la comarca del Maresme (Coll i Jàrriga 1986, 15; García i Gurri 1996; Comas *et al.* 1998; Martín i García 2007), on fins i tot s'han documentat també algunes imitacions de la forma Lamboglia 2 (García i Gurri 1996). A l'Alt Camp (Carreté, Keay i Millett 1995, 80-82, 160, 165, 257-258 i 277) es van trobar (en prospeccions superficials) alguns exemplars (precisament aquells que presenten els segells amb text ibèric) i d'altres en excavació (Adserias i Ramón 2008). Des d'un començament es van relacionar amb la zona de Fontscaldes, on hi hagué una important indústria ceràmica en època ibèrica tardana (Lafuente 1992), és a dir, contemporània d'aquesta producció amforal. Les recents excavacions d'un abocador al Vilar de Valls han proporcionat imitacions locals d'àmfores itàliques de la forma Dressel 1 A, que tenen una profunda inflexió a la meitat del llavi i pastes depurades, amb desgriant abundant i visible de quars (Adserias i Ramón 2008, 194). Moltes són de grandària normal, però al-

66. Vegeu López i Martín 2008a i 2008b.

67. Vegeu el seu estudi sobre les antefixes en aquest mateix volum.

gunes d'elles són petites i esdevenen, segons les seves excavadores, veritables àmfores en miniatura. No s'ha pogut localitzar el tester, però sembla que devien ser produïdes a la rodalia. Tampoc no s'han publicat en detall aquests materials. Les produccions locals de grecoitàliques i Dressel 1 A proporcionen una cronologia del tercer quart de segle II aC. Amb elles es van trobar altres formes de ceràmica comuna que López i Martín (2008b, 42) situen en el darrer quart de segle II aC.

Ara com ara, la comarca del Maresme és on apareix més ben atestada la producció d'àmfores de la forma Dressel 1; fins i tot s'han documentat forns on es fabricaven aquestes àmfores a Can Portell (Argentona), on s'han trobat rebutjos de cocció que així permeten assegurar-ho,⁶⁸ i molt especialment a Ca l'Arnau (Cabrera de Mar), on s'ha documentat la producció d'imitacions d'àmfores grecoitàliques, àmfores de les formes Dressel 1 A i C i, molt especialment, del que els seus excavadors anomenen «Dressel 1 citerior» (Martín i García 2007). No sabem si la producció d'àmfores locals del tipus Dressel 1 que sembla documentar-se també a l'Alt Camp (com podem deduir dels indicis abans esmentats) tingué un volum ni una difusió gaire importants, ja que, encara que és lògic suposar que s'haurien de dirigir vers *Tarraco* per a una hipotètica difusió exterior, no coneixem ara com ara dades que permetin indicar-ho.

D'altra banda, aquestes àmfores són difícils de datar, i la mera tipologia (Dressel 1, generalment del tipus B) proporciona un marc (darrer quart del segle II - segle I aC) massa ampli per intentar qualsevol interpretació de tipus històric, tot i que sembla que les produccions s'intensifiquen en dates tardanes, de cap a mitjan/segona meitat del segle I aC. Per aquesta raó, s'han de situar convenientment en el marc històric del moment, que és el de les guerres civils i la victòria cesariana. Tanmateix, la producció de l'esmentat taller de Ca l'Arnau es data a partir del segle II aC (Martín i García 2007, 81; López i Martín 2008b, 41-42), però no podem saber ara com ara l'abast que tingué, ni si aquesta datació és vàlida per a les altres zones; la producció majoritària d'àmfores del tipus Dressel 1 B (atribuïda pels seus excavadors al que ells anomenen tipus «Dressel 1 citerior») fa pensar més aviat en una cronologia del segle I aC.

Les àmfores clarament associades a la producció vinera de *Tarraco* ens porten ja a un moment més tardà (l'època d'August) i corresponen a les Oberaden 74, les Dressel 7-11 i, molt especialment, la forma Dressel 2-4 (fig. 23-25). La forma Dressel 2-4 correspon al 23,9 % de totes les àmfores tarraconen-

ses documentades en la zona de l'*ager Tarraconensis* estudiada en el PAT (excloent-ne els jaciments dels Antigons i el Mas d'en Gras, que no s'han inclòs en aquesta llista),⁶⁹ tenint en compte tant els fragments amb forma com els informes. Tanmateix, si considerem només els fragments amb forma, els resultats són molt diferents, ja que en constitueix el 82,2 %, càlcul que considerem més proper a la realitat. La Dressel 2-4 és, per tant, la forma amforal clarament majoritària a l'*ager Tarraconensis*, almenys durant el període julioclaudi.

Pel que fa a la forma Pascual 1, que és, juntament amb l'anomenada «Laietana 1» o «Tarraconense 1», la forma més antiga de la mal anomenada «producció tarraconense» (en realitat, com hem dit, producció de la Tarraconense), està perfectament atestada a la costa central catalana des d'època triumviral o els inicis d'August, i també tenim indicis de la seva producció als forns del Camp de Tarragona. P. Berni, en l'annex a aquest capítol, la detecta amb seguretat al Mas d'en Corts i a la Canaleta, per bé que en quantitats petites, i la data en el darrer quart de segle I aC. Efectivament, a l'àrea estudiada pel PAT, les àmfores de la forma Pascual 1 constitueixen tan sols vers l'1,2-1,5 % de les formes amforals, la qual cosa demostra que la seva incidència en aquesta part de l'*ager Tarraconensis* fou força limitada.

Cal plantejar-se si l'escàs nombre de la forma Pascual 1 (que es va produir al Mas d'en Corts i potser també a la Canaleta, tot i que no és segur) té o no un significat cronològic, o si, al contrari, pot respondre a altres factors, com la utilització de tipus amfòrics determinats per identificar classes de vi diferents. Tanmateix, a l'àrea laietana sembla que hi hagué una fase de producció conjunta de les formes Pascual 1 i Dressel 2-4 (Revilla 1995a, 47-49), la qual cosa creiem que dificulta en aquest cas que servissin per envasar vins diferents, almenys pel que fa a una hipotètica procedència diversa. Per tant, ens inclinem a pensar que l'escassa presència de la forma Pascual 1 als tallers del Camp de Tarragona, dins de l'*ager Tarraconensis* (recordem que la zona del Penedès i del Garraf, on s'ha atestat a les terrisseries de Darró, Vilanova i la Geltrú i Tomoví, Albinyana, pensem que té una dinàmica pròpia), té una significació cronològica, i que el gruix de la producció és més tardà en aquesta zona que en d'altres de properes, com hem proposat en altres ocasions (Járrega 1995, 185; 1996, 482; 1998, 433; 2002, 434, 438-439 i 442). Aquesta sospita ve reforçada pel fet que la forma Dressel 2-4 no apareix als nivells augustians del teatre romà de Tarragona i del

68. S'ha indicat també la producció d'àmfores locals de la forma Dressel 1 a la Riera de Sant Simó i les Casetes (Mataró, Maresme), la Salut (Sabadell, Vallès Occidental) i Mas Vendrell (Santa Eulàlia de Ronçana, Vallès Oriental) (cf. García i Gurri 1996, 411-414), però només es tracta de troballes d'àmfores d'aquesta producció als jaciments esmentats, sense que es pugui provar que s'hi hagin produït.

69. Vegeu l'estudi estadístic de Ramon Járrega i Josep Abela sobre les ceràmiques de l'*ager Tarraconensis* en aquest mateix volum.

Figura 23. Àmfores dels tipus Dressel 2-4 i Dressel 7-11 dels Antigons.

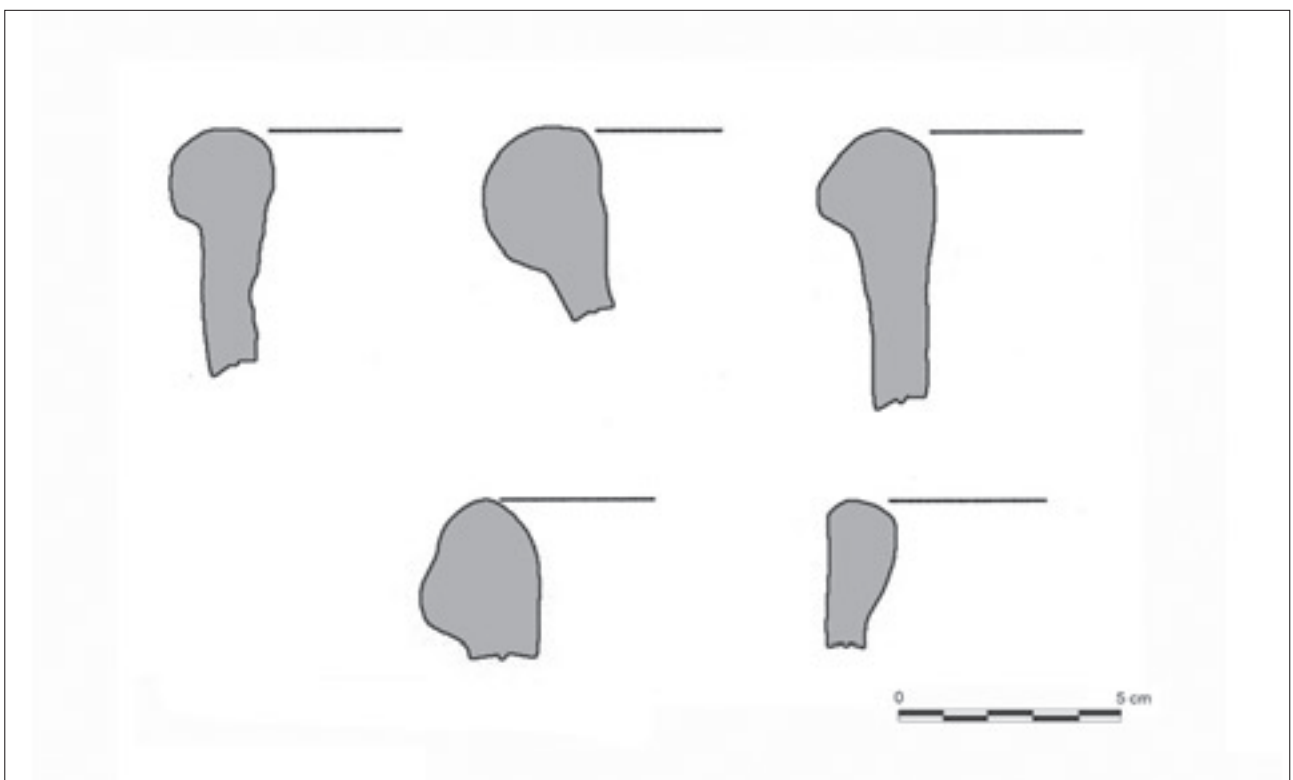

Figura 24. Vores d'àmfora de la forma Dressel 2-4 i Pascual 1 del jaciment del Mas d'en Corts (dibuix: Pedro Otiña / Loïc Buffat).

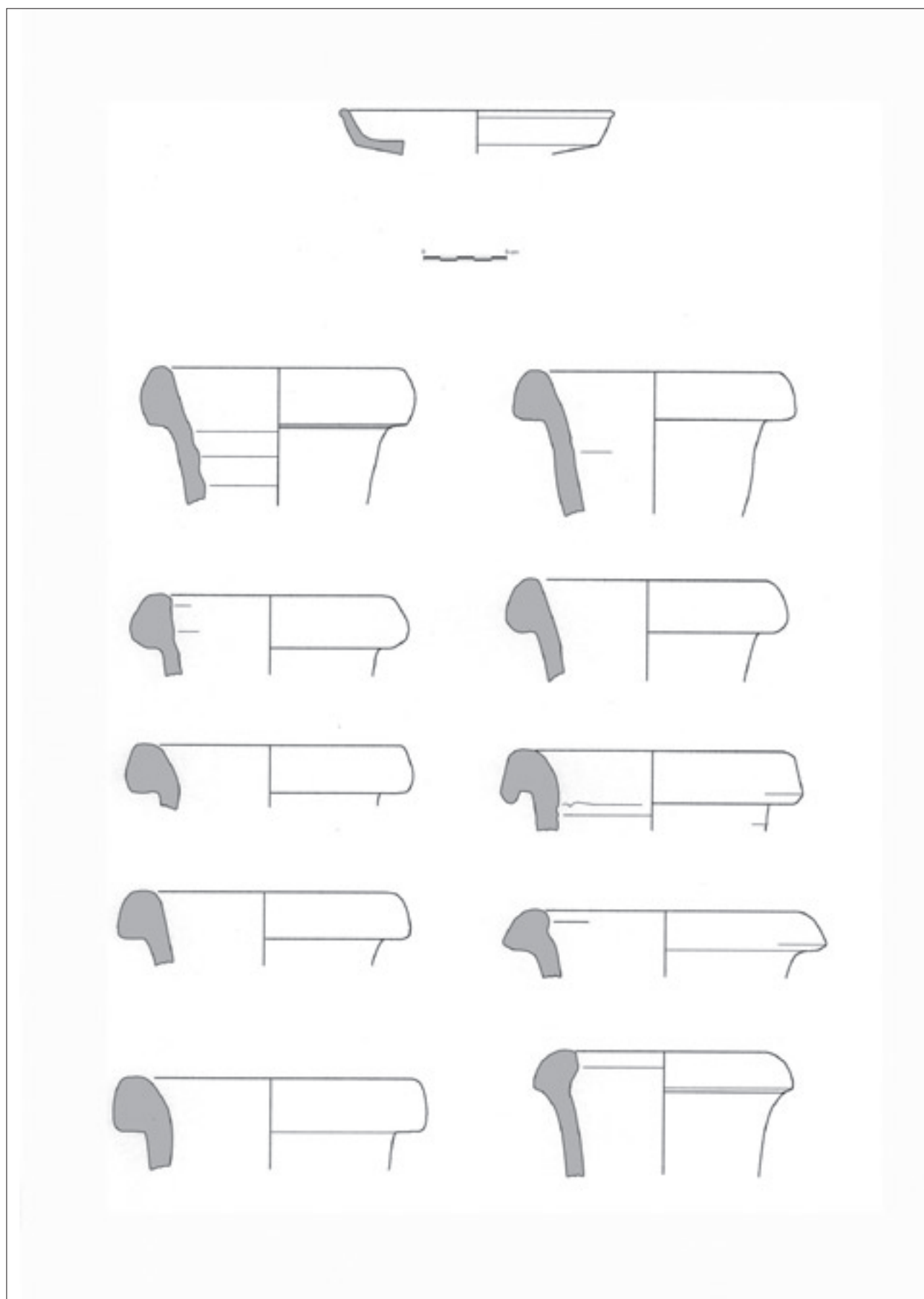

Figura 25. Vora de plat de TS sud-gàl·lica i ànfores de la forma Dressel 2-4 del jaciment de Mas de Gomandí (Riudoms). La vora situada al cantó inferior esquerre correspon a una Dressel 2-4 evolucionada (dibuix: Pedro Otiña / Loïc Buffat).

solar conegut com a PERI 6 d'aquesta ciutat (Gebellí 1996, 73). D'altra banda, l'escombrera documentada al jaciment de la Clota (Creixell, Tarragonès) proporciona una data entorn dels anys 40-70 dC, aproximadament (Vilaseca i Carilla 1998, 197; Gebellí 1998, 223-224). Pel que fa a la seva difusió exterior, l'anomenada «segona muralla d'àmfores» de *Carthago* (en la qual s'han identificat segells de possible procedència tarraconense) es data vers el segon quart / mitjan segle I (Freed 1998, 353), tot i que aquesta darrera dada l'hem de considerar amb precaució, per les raons que s'exposaran més endavant.

Totes aquestes dades juntament amb l'estudi de P. Berni en l'annex d'aquest capítol evidencien que l'aparició d'aquesta forma s'ha de datar cap el darrer quart del segle I aC, per bé que el gran volum de producció amfòrica de la zona es centra en la Dressel 2-4. Desconeixem les causes d'aquest aparent retard en relació amb altres àrees de la costa catalana.

Tanmateix, el que acabem d'indicar té un matís important, ja que sembla clar que l'àmfora que es va produir al forn de la Canaleta (Vila-seca) és l'Oberaden 74. Aquesta forma, encara que se l'ha datat d'una forma àmplia entre el darrer quart del segle I aC i la dinastia julioclaudia (Gebellí 1996, 75; 1998, 226), té una cronologia molt clara d'època d'August, com indiquen les troballes del jaciment alemany d'Oberaden, que li dona nom, i que es poden datar entre els anys 11 aC i 16 dC (Miró 1988, 95), sense que hi hagi indicis de la seva producció posterior. La forma Oberaden 74 es produïa també a l'Aumedina (Tivissa), forn amb el qual el de la Canaleta té també altres punts de contacte, com després veurem. Per tant, en època d'August, en els darrers anys del segle I aC, tenim atestada la producció d'àmfores destinades a envasar el vi de *Tarraco*, a la *figlina* de la Canaleta, que coincideix cronològicament amb la primera fase productiva identificada al Mas d'en Corts. Les àmfores Pascual 1 del Mas d'en Corts s'han trobat en estrats datats entre el 20 aC i el 50 dC. Per tant poden correspondre perfectament a la cronologia que suggereix Berni, del darrer quart o la darrera dècada del segle I aC.

Pel que sabem, la resta de tallers del Camp de Tarragona produïren només la forma Dressel 2-4 (majoritàriament), i en alguns casos també la Dressel 7-11. Possiblement, a partir d'un moment donat es produí un *boom* de la producció tarraconense, que podem associar hipotèticament a l'aparició en el mercat d'un vi de més qualitat que el que s'estava elaborant a l'àrea laietana (d'acord amb l'afirmació de Plini) i potser també que el de les Terres de l'Ebre.

A jutjar per la producció d'àmfores, podem pensar que l'eclosió econòmica del vi de *Tarraco* i la seva difusió exterior és un fenomen relativament tardà, que podem situar cap a la darrera dècada del segle I aC. Això

explicaria que l'àmfora utilitzada per envasar aquest vi sigui majoritàriament la forma Dressel 2-4, d'inspiració itàlica (i, més remotament, ròdia), que es generalitza a tota la costa catalana a partir d'aquests moments, coincidint amb un canvi de mercats per al vi d'aquesta zona, ja que en època d'August el vi (bàsicament laietà) es va exportar a la Gàl·lia i el *limes* germànic, amb un paper redistribuïdor molt important del port de *Narbo* (Miró 1987; Bergé 1990; Christol i Plana 1997; Tremoleda 1998), mentre que en època de Tiberi-Claudi el mercat preferent passa a ser Roma (com indiquen les troballes d'aquesta ciutat i d'Òstia) i s'utilitza la ruta d'alta mar per l'estret de Bonifacio, que separa Còrsega i Sardenya, com indiquen els nombrosos derelictes documentats (Corsi-Sciallano i Liou 1985).

En alguns casos (els Antigons, la Buada i, potser, el Mas de Gomandí) es documenta, juntament amb la forma Dressel 2-4, la producció d'àmfores de la forma Dressel 7-11. Això ens planteja el problema del contingut d'aquesta darrera àmfora, produïda també a la Bètica, i que generalment es considera com un envàs per a salaons, segons es desprèn de les dades proporcionades pels *tituli picti* (Beltrán 1970). De tota manera, la llunyania dels tallers tarraconenses del mar és un element que ens permet dubtar que aquest sigui el seu contingut; el taller dels Antigons es troba força allunyat del mar, però encara ho està més el de Tivissa, on també es feien àmfores de la forma Dressel 7-11. Una explicació seria que en aquests centres es produís només l'envàs, que seria comercialitzat com a tal i traslladat fins a la costa per al seu ús. Això va lligat a la problemàtica de la relació entre l'envàs i el producte envasat, i cal tenir present que sempre es pensa (potser adequadament, o potser no) que les àmfores es feien per als productes procedents del mateix *fundus* (Revilla 1995a, 149-155; 1995b, 321-325 i 333-334). Això ens planteja un problema en el cas de les àmfores de la forma Dressel 7-11 de l'àrea tarraconense, que eventualment podien haver servit per envasar altres productes, com fruites o olives, o, per què no, un tipus de vi diferent del que s'envasava en la Dressel 2-4. Malauradament, però, no podem fer altra cosa que especular.

La forma Dressel 7-11 planteja també problemes de tipologia, ja que constitueix una classificació massa heterogènia que abasta àmfores molt diferents, de les quals l'únic nexa d'unió és la tipologia de llavi exvasat o *a corolla*, raó per la qual foren unificades per Lamboglia. De fet, quan s'estudien les àmfores bètiques sovint es fan distincions entre les Dressel 7, 8, 9, 10 i 11, com passa amb les produccions de la badia de Cadis, que majoritàriament es daten en època d'August i durant el període julioclaudi, encara que semblen arribar fins a l'època flàvia (García Vargas 1998, 77-93 i 321-322, fig. 3-4; per a la cronologia final d'aquesta forma, vegeu també Zevi 1966,

242). Pel seu cos fusiforme, les produccions catalanes s'apropen més a la forma Dressel 8, de forma que fins i tot s'ha proposat anomenar les produccions de la zona d'Empúries com a tipus «Dressel 8 emporità» (Nolla 1974). La forma Dressel 8 bètica sembla haver començat a produir-se en època d'August (poc abans del canvi d'era) i presenta la seva màxima distribució en època de Claudi, tot i que arriba fins a època flàvia, com ho demostren les troballes de Pompeia i Bas-de-Loyasse, a Lió (García Vargas 1998, 84). Pel que fa al tipus «Dressel 8 emporità», sembla tenir una datació del segle I, que podria arribar a finals de l'I i inicis del II (Tremoleda 2000, 128), cronologia potser una mica tardana.

D'altra banda, cal dir que les àmfores Dressel 7-11 representen tan sols entre el 0,2 i el 0,3 % del total dels fragments d'àmfores tarraconenses estudiades al PAT (excloent-ne els jaciments dels Antigons i el Mas d'en Gras) i el 0,6 % de les àmfores amb forma. Representen, per tant, un volum força discret en contrast amb la Dressel 2-4, clarament majoritària.

La difusió exterior de les àmfores Dressel 7-11 produïdes a Catalunya és molt poc coneguda, i caldria destriar-la de les produccions bètiques. Tanmateix, al dipòsit augustià de La Longarina (Òstia) s'han documentat tres exemplars de la forma Dressel 9, amb pasta aparentment de tipus tarraconense (Hesnard 1980, 147, lám. 5, núm. 1-2); quatre exemplars més s'han trobat al derelict de la Chrétienne H (Saint-Raphaël, Var) (Corsi-Sciallano i Liou 1985, 91-92, i 93, fig. 73-74). La datació d'aquest derelict és poc clara, perquè, juntament amb una presència àmpliament majoritària d'àmfores Dressel 2-4 (de procedència laietana, segons els segells), hi ha també una àmfora de la forma Pascual 1, així com una de tradició púnica, una de ròdia (Dressel 43) i una de bètica de la forma Dressel 20 antiga. A jutjar per la presència de la forma Pascual 1 (contrastada, com hem dit, pel clar predomini de la Dressel 2-4), la datació podria situar-se entorn dels anys 15-25 dC (Corsi-Sciallano i Liou 1985, 94).

La cronologia de la producció catalana de la forma Dressel 7-11 no es pot determinar ara com ara més enllà de la seva associació amb les àmfores de la forma Dressel 2-4, tot i que sembla força paral·lela a la de la producció bètica. La datació de finals del segle I i del segle II que s'ha atribuït tant al tipus Dressel 7-11 català com a l'anomenat «Dressel 8 emporità» (Tremoleda 2000, 126-128) sembla massa tardana.

És important tenir present que, a més de la seva producció al taller de Llafranc (Palafrugell) i, potser, Platja d'Aro, al nord-est de Catalunya (Tremoleda 2000, 125), la producció d'àmfores de la forma Dressel 7-11 es concentra al sud de Catalunya, tant a l'àrea de *Tarraco* (Darró, els Antigons, la Buada i, potser, Mas de Gomandí) com a la de *Der-*

tosa (l'Aumedina, Mas del Catxorro, Mas d'Aragó). Això sembla indicar una especificitat de la producció d'aquestes àmfores majoritàriament a l'àrea meridional catalana, la qual cosa pot guardar relació amb el seu contingut, que, tret del cas de Darró (López *et al.* 1992, 65-66; López 1993, 69-70, i 71, fig. 9, núm. 5, 6 i 11-16), és difícil que pogués servir per a salaons, tenint en compte la distància al mar dels centres productors.

Pel que fa a les característiques físiques de les àmfores de l'*ager Tarraconensis*, podem dir que la coloració de les argiles varia entre el beix ocre i el rosat ataronjat. Les pastes són sempre de fractura granulosa; el desgreixant és compost bàsicament per grans de quars, feldspat, pedra calcària i –en menor quantitat– mica, tot molt triturat. Aquestes pastes han estat descrites a nivell macroscòpic (Járrega 1995, 184-185, 432-433; 2002, 436), i s'han proposat dues tipologies de les argiles (Carreté, Keay i Millett 1995, 292, tipus 12 i 13; Gebellí 1996, 70-71; 1998, 224-225, tipus 1, 2 i –principalment– 3), que, de tota manera, tan sols presenten petites variacions. Generalment, no tenen engalba. S'ha dut a terme també una anàlisi per difracció de raigs X de la composició mineralògica de les pastes del 35 % de les àmfores del derelict de Berà conservades al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, que ha permès identificar la presència de quars, calcita, diòpsid, feldspat, mica, analcima i gehlenita (Pérez Martín 2007, 55). Els diàmetres de les vores també són variables, oscil·lant entre els 15 i els 21 cm en les Dressel 2-4, encara que la majoria se situen entorn dels 17 cm; en les Dressel 7-11 oscil·len entre els 18,5 i els 20,5 cm.

Els segells. Els segells sobre àmfores, *dolia* o *tegulae* han estat estudiats per Piero Berni, que n'ha elaborat un catàleg, publicat en el tercer volum d'aquesta mateixa obra. Cal dir que, tot i que s'havia pensat que les àmfores produïdes al *territorium* de *Tarraco* bàsicament no tenien segells, com es deduïa de les troballes dutes a terme a les terrisseries dels Antigons (Reus) i la Clota (Creixell), on no n'ha aparegut cap, l'estudi de P. Berni ha demostrat que la seva relativa abundància obre un camp d'estudi important. Tanmateix, s'havien documentat alguns segells en jaciments situats a la comarca del Baix Camp (Járrega 1995; 1996; 1998; 2002; Massó 1998), encara que amb algunes inexactituds que caldrà aclarir.

Un cas a part, tant per tipologia amforal (Oberaden 74) com del segell, així com per la seva cronologia (clarament d'època d'August), és el de la Canaleta (Vila-seca, Tarragonès), on, igual que a l'Aumedina (Tivissa, Ribera d'Ebre), apareix documentat el segell SEX.DOMITI (Gebellí 1996; 1998).

La marca EVPRA apareix al jaciment de Sota la Timba del Castellot (Riudoms), del qual pensem que podria haver estat una aglomeració o *vicus* en època

romana, originat a partir del veí poblat de la Timba del Castellot, i on estudis recents han permès documentar indicis d'una possible terrisseria. A la Buada s'han documentat els segells P (tots al coll de l'àmfora) i SVA (al pivot).⁷⁰ Al jaciment riudomenc de Mas de Gomandí es documenta una marca que anteriorment havia estat llegida com a PILVAM, però que possiblement s'ha d'interpretar com a [S]ILVAN(I), amb la S retrògrada, car la primera lletra no es conserva bé; aquesta marca apareix sobre el coll de l'àmfora, així com la marca P (també al coll), que també es troba (com hem vist) a la Buada. De més fàcil lectura és la marca GALLIC, documentada al Mas d'en Corts i al Mas de Gomandí. Com podem veure, existeixen dos casos en què una mateixa marca correspon a dos jaciments: el segell P s'ha documentat a la Buada i al Mas de Gomandí, i GALLIC, en aquest darrer jaciment i a Mas d'en Corts. Aquesta coincidència no sabem si es deu a la presència de la mateixa marca en dos tallers diferents, cosa probable, ja que ho tenim documentat a Can Tintorer (el Papiol) i Can Pedrerol de Baix (Castellbisbal), al Baix Llobregat (Berni i Carerras 2001), a més del cas més proper de la marca SEX. DOMITI, present tant a l'Aumedina (Tivissa) com a la Canaleta (Vila-seca). Tanmateix, com que es tracta de troballes casuais, no podem descartar que s'hagi produït una atribució equivocada de procedència a un dels dos tallers.

Les marques que acabem d'esmentar no poden relacionar-se amb seguretat amb una forma ceràmica coneguda, per tal com es troben en exemplars molt fragmentaris; tan sols GALLIC i [S]ILVAN(I) poden atribuir-se amb seguretat a la forma Dressel 2-4 (Járrega 1995, 190-191, fig. 4.3 i 5.3); probablement totes corresponen a aquesta mateixa forma, encara que no podem descartar que en alguns casos poguessin correspondre a exemplars de la forma Dressel 7-11.

Al Mas de Gomandí, també s'hi ha trobat un fragment de coll de Dressel 2-4 amb les marques P+LCM (IRAT 152a2). I també un fragment de *dolium* amb dues marques, en cartel·la rectangular, l'una sobre l'altra, MCMART amb nexes (MA i TR) i FAVSTI (FAV i STI amb nexes).

Pel que fa a les *tegulae*, s'ha trobat el segell LCM a Mas de Gomandí; al Mas d'en Corts, s'ha trobat el segell LC[M]; al Brugar, el segell CNT; i a la vil·la de Barenys, el segell POMPEI.

Fi de la producció. Manquen encara dades que ens permetin plantejar quin és el moment final d'aquesta producció. Molt sovint es relaciona la fi

de la producció de vi per comercialitzar en àmfores amb el controvertit edicte de Domicià, que no sabem quin abast real va tenir. Les mateixes fonts⁷¹ expliquen que l'edicte no es va arribar a aplicar, i per tant no va poder ser la causa de la fi de la producció. Ara bé, les fonts diuen que es va dictar davant d'una situació d'escassetat de cereals, detall que hom no sol tenir en compte i que sembla d'importància capital. Efectivament, tot sembla indicar una situació de crisi econòmica provocada per l'excés de producció de vi i la manca de cereals, resultat d'una economia força especulativa practicada pels propietaris grans i mitjans, característica de l'economia del sistema de la vil·la. La intenció de l'edicte devia ser de posar-hi remei, reconduint a l'equilibri de la producció d'aliments, per bé que les protestes van ser tan immediates i potents que el govern es va haver de fer enrere. La davallada del vi tarraconense segurament s'ha d'explicar dins d'aquest context de crisi agrària, provocada per una forta evolució del camp i dels mercats de l'època cap a l'economia especulativa, agreujada per la concentració creixent de la propietat territorial (Prevosti 2005, 424).

En qualsevol cas, sabem que a finals del segle I no sols entra en crisi la comercialització de vi en àmfores a la zona laietana (on aquest fet sembla evident), sinó també a la mateixa Itàlia, on en els contextos d'inicis del segle II davalla de forma espectacular (Tchernia 1986, 260-264). Ara bé, una crisi no necessàriament ha de correspondre a un final de la comercialització, sinó que també podria entendre's com una reestructuració i explicar-se per un canvi d'envàs, com poden ser els bots de fusta (Tchernia 1986, 285-292; Tchernia i Brun 1999, 58-59; Brun 2003, 104-106) o els bocois de cuir, com els que apareixen representats dalt d'un carro al mosaic d'Icarios, a Pafos (Xipre), d'inicis del segle III (Tchernia i Brun 1999, 58, fig. 65), i que és un tipus d'envàs de vi utilitzat àmpliament en les cultures mediterrànies antigues (Brun 2003, 100-101). D'altra banda, en altres àrees, com el País Valencià, sembla que hi ha una continuïtat en la producció amforal durant el segle II (Gisbert 1998). Al Camp de Tarragona les úniques dades les tenim al taller del Mas d'en Corts, on segons els seus excavadors la producció d'àmfores s'acaba en època flàvia (s'hi detecta presència de sigil·lada gal·lica i absència d'hispànica), tot i que la producció de ceràmica comuna o fins i tot de sigil·lada hispànica sembla continuar fins al segle II (per associació amb l'aparició de fragments de sigil·lada africana A), encara que en aquells moments no s'hi feien ja

70. És l'únic cas conegut d'àmfora tarraconense amb un segell al pivot, per la qual cosa podria tractar-se d'un producte aliè al forn, procedent de l'àrea laietana, o bé indicar una tendència gens abundant (pel que sabem) en la producció de *Tarraco*. D'altra banda, hi ha referències a la troballa dels segells CR i IR, aquest últim probablement un grafit al pivot.

71. Les fonts antigues informen sobre aquest fet: vegeu Grosse, *Fontes Hispaniae Antiquae* VIII, 32. Especialment Suetoni, *Domit.*, 7, 2. Un bon resum historiogràfic i crític de les interpretacions que s'han fet de l'edicte de Domicià es troba a Pereira 1987.

àmfores (Vilaseca i Adiego 2000, 278-279). Amb tot, les àmfores no són la producció principal d'aquesta terrisseria.

D'altra banda, hi ha una producció tardana d'àmfores tarraconenses que es distingeixen pel fet de tenir un llavi amb un perfil marcadament quadrangular, i sembla que també per unes dimensions més grans de l'àmfora. Aquesta producció ha estat documentada per primera vegada a la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), en un context datable cap a finals del segle II (Otiña 2005, 95, 248 i 325). Posteriorment, l'hem observat en altres jaciments, com la propera vil·la del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès), en el context d'abandonament dels *balnea* de la vil·la, que es poden datar vers inicis del segle III (Járrega 2003, 165, fig. 15, núm. 7 i 9; Járrega i Sánchez 2008, 105, fig. 87, núm. 7 i 9), així com en un abocador també d'inicis del segle III (Járrega i Otiña 2008, 285; Járrega 2009, 108), documentat a la propera vil·la romana dels Antigons (Reus). S'ha documentat en superfície als jaciments de Mas d'en Corts, Mas de Gomandí i la Buada; és molt interessant la seva presència majoritària al jaciment de Sota la Timba del Castellot, on semblen haver-se produït aquestes àmfores, així com potser també en les altres terrisseries esmentades. Tanmateix, aquest tipus d'àmfores es troben també més al nord: s'han documentat a *Barcino* i a altres jaciments, com el Veral de Vallmora (Teià, Maresme), en aquest darrer cas en un context de cap a mitjan segle II. Des del punt de vista de l'anàlisi macroscòpica podríem pensar que aquesta producció tardana es va fer a l'àrea de *Tarraco*, però no en podem estar segurs, ja que no s'hi ha documentat amb seguretat cap centre de producció.

La solució de continuïtat d'aquesta producció tardana amb les Dressel 2-4 del segle I, caracteritzades pel fet de tenir una vora de perfil semicircular o –ocasionalment– triangular, no resta gens clara, i podríem hipotèticament relacionar-ho tipològicament amb algunes produccions itàliques d'època medioimperial (segle II-III) documentades a Itàlia per Arthur (1987) que ocasionalment arriben a les nostres contrades, com ho demostren les troballes efectuades a *Barcino* i el jaciment del Palmar Hotel (Premià de Mar). En aquest darrer cas, l'àmfora estava reutilitzada com a enterrament (Coll i Járrega 1993), igual que s'ha constatat a Gricignano (Caserta), a la Campània (Bencivenga 1987), per la qual cosa la cronologia d'aquesta producció itàlica pot datar-se en ple segle III i potser –però dubtosament– allargar-se fins al segle IV i potser el V. Pel que fa a la producció tarraconense de Dressel 2-4 tardanes, la podem datar, amb les dades aportades per les troballes dels Munts, el Mas d'en Gras, el Veral de Vallmora i els Antigons, entre la segona meitat del segle II i inicis del III, segurament en paral·lel a la producció itàlica esmentada més amunt.

8.2.7. Difusió exterior de les àmfores

Les àmfores Dressel 1 de producció local o regional (s'accepti o no que es feien a l'Alt Camp, cosa que no s'ha demostrat) sembla que (també les del Maresme) tingueren un abast només de tipus regional, per la qual cosa deuen correspondre a un primer i discret procés de comercialització del vi de la costa de la *Hispania Citerior*, que segurament encara no va més enllà del comerç d'intercanvi a l'àrea costanera catalana. Es devien exportar en alguna mesura, com indiquen les troballes en ancoratges i en derelictes (Etienne i Mayet 2000, 124-125; López i Martín 2008b, 43; Prevosti 2009).

La marca «SEX.DOMITI», que ja podem considerar, amb una certa seguretat, com a procedent de la terrisseria de la Canaleta, presenta una important difusió exterior a la Gàl·lia, però el fet que s'utilitzés també en àmfores procedents del taller de Tivissa (Ribera d'Ebre) fa pensar que una bona part de les atestacions (si no totes) d'aquest segell fora d'*Hispania* corresponen al centre ebrenc.

Val a dir que al sud de França s'han documentat sis exemplars d'àmfores (quatre a Lió, un a Saint-Roman-en-Gal i un de procedència desconeguda conservat al Museu del Perigord) tipològicament assimilables a la forma Dressel 12 amb el segell SEX.DOMITI (Desbat i Schmitt 1998). Aquesta forma amforal és inèdita, ara com ara, a Catalunya, corresponent a la producció bètica de *salsamenta*. Tanmateix, les anàlisis químiques dutes a terme permeten associar aquests exemplars amb la producció d'àmfores tarraconenses; presenten l'argila de color beix, i com a desgreixants s'aprecien fragments de quars, feldspats alcalins i roques granítiques; en tot cas, no es poden associar amb la producció de Tivissa, que presenta una composició diferent. Per tant, és possible que les àmfores de la forma Dressel 12 amb aquesta marca procedissin del taller de la Canaleta; no obstant, el fet que un dels quatre exemplars trobats a Lió (abans esmentats) presenti una mineralogia diferent (pedra calcària, roques volcàniques i mineral de piroxè) ens fa ser molt curiosos amb aquesta atribució. A tall d'hipòtesi, pensem que la marca SEX.DOMITI es va utilitzar en més d'un taller (de moment, tenim documentades l'Aumedina i la Canaleta), sense descartar que es documenti també en alguna producció itàlica, com fa pensar la composició de l'exemplar lionès abans esmentat. El contingut d'aquestes àmfores és totalment desconegut.

D'altra banda, el segell PHILODAMVS, present també en àmfores de la forma Oberaden 74 i de procedència poc clara, ja va ser atribuït hipotèticament per Gebellí al taller de la Canaleta (Gebellí 1996), i actualment podem donar com a segura aquesta atribució. Permeten assegurar-ho no tan sols el tipus de pasta, sinó també l'abundant presència d'exemplars segellats amb aquesta marca procedents del jaciment, tant de

la col·lecció Ferrando com del material trobat en les excavacions (Bru i Pociña 2004). En la col·lecció Ferrando hi ha un rebuig de coccio d'àmfora de la forma Oberaden 74 que, encara que no s'hi pugui apreciar la marca, permet documentar amb seguretat la producció d'aquesta forma al taller de la Canaleta.

El fet que Plini consideri el de Tarraco un vi de qualitat sembla indicar que fou objecte d'exportació.⁷² Tenint en compte que la majoria dels tallers produïen sobretot àmfores de la forma Dressel 2-4, i que podem pensar que corresponen majoritàriament a l'època julioclaudia plena, podem suposar que el destí final de la seva exportació devia ser Roma, com està atestat per a la producció laietana. Els indicis més clars per resseguir aquesta comercialització són els segells. Tanmateix, el fet que aquests siguin molt escadussers en la producció de *Tarraco* dificulta enormement seguir la difusió d'aquesta producció per aquesta via.

El seguiment bibliogràfic de la presència dels pocs segells tarraconenses ens ha portat a plantejar la possible presència de vins de *Tarraco* a *Carthago*, a partir de la troballa de suposats segells tarraconenses en aquella ciutat nord-africana. La troballa en l'anomenada «Segona muralla d'àmfores» (de la qual procedeixen més de 2.000 exemplars) de les marques IR, LCM i P en exemplars del que Freed (1998, 353) anomena «amphoras in cream fabric» (que, amb tota prudència, podem associar perfectament amb les característiques de la producció de *Tarraco*) així ho fa pensar. La marca P apareix indistintament a les terrisseries de la Buada (Reus) i el Mas de Gomandí (Riudoms), al coll (o potser l'espatlla) de les àmfores. Per aquesta raó, creiem que un exemplar de la forma Dressel 2-4 trobat a Fòs (França), que presenta la marca P a les espatlles de l'àmfora (Amar i Liou 1984, 194, lám. 6, fig. 85), podria ser d'origen tarraconense. Pel que fa a la marca LCM, a l'ager *Tarraconensis* la tenim present en tégula al Mas de Gomandí (i possiblement també al Mas d'en Corts), i en un objecte ceràmic d'ús indeterminat trobat al jaciment de Sota la Timba del Castellot (Riudoms). La coneixem també en àmfora al Mas de Gomandí, associada a P (IRAT 154a2), tal com apareix també a l'anomenada «Segona muralla d'àmfores» de *Carthago*, de la qual cosa es desprèn que s'exportava cap aquella zona de l'Imperi en el segon quart del segle I. L'exemplar amb la marca IR és també d'origen tarraconense. Tot i que el repertori de segells publicat per Freed (1998, 355, fig. 2 i 3) semblava demostrar la preeminència numèrica dels vins laietans sobre els de

Tarraco, potser aquest tema s'hauria de revisar, davant les noves troballes.

D'altra banda, com ja ha estat publicat, sembla que podem documentar també la presència d'aquestes àmfores al sud-est hispànic, concretament a Cartagena (Pérez Bonet 1996, 42-43 i 47; Remolà 1997, 351), on s'han trobat exemplars anepígrafs però amb característiques físiques i factura típiques de la producció de *Tarraco*. Aquesta dada permet refermar la possibilitat d'una distribució marítima en direcció sud de les àmfores de Tarraco, a la qual podrien correspondre les àmfores de la «Segona muralla d'àmfores» de *Carthago* anteriorment esmentades, tot i que la seva atribució sigui insegura.

Una altra font per al seguiment de la difusió exterior del vi de *Tarraco* és l'estudi dels derelictes. Davant la zona de Berà i Creixell (pocs quilòmetres al nord-est de Tarragona) es coneix (tot i que no en detall) l'anomenat «derelict de Berà» (Berges 1968-70; Pérez Martín 1982; Corsi-Sciallano i Liou 1985, 153; Liou 1987, 274; Izquierdo 1993, pàssim; Nieto i Raurich 1998, 119-120; Pérez Martín 2007, 52-55 i 233-244). Estava compost per un carregament d'àmfores de la forma Dressel 2-4; les característiques formals i físiques d'aquestes àmfores corresponen a les de la producció de *Tarraco*, la qual cosa prova la seva difusió marítima, en consonància amb les referències proporcionades pels autors romans Plini, Marcial i Florus. Tanmateix, no hi ha indicis que ens permetin saber cap on es dirigia aquest carregament, encara que se l'hagi relacionat hipotèticament (Nieto i Raurich 1998, 127) amb la ruta directa cap a Itàlia per l'estret de Bonifacio, sense tenir en compte que el seu carregament devia procedir d'un lloc molt proper, per la qual cosa no és possible establir hipòtesis sobre la direcció que portava el vaixell.

A la costa catalana només s'ha trobat un altre derelict amb presència d'àmfores de la forma Dressel 2-4, a la costa de Calella, al Maresme (Nieto i Raurich 1998, 119, 136, fig. 10); tanmateix, no hi ha prou dades per determinar si corresponen a la producció de *Tarraco* o d'algun altre dels centres productors de la costa catalana, la qual cosa sembla el més probable, tenint en compte la ubicació del vaixell, i que el Maresme fou una important àrea de producció de vi laietà. Ara com ara no comptem amb dades que ens permetin documentar arqueològicament l'arribada d'àmfores amb vins de *Tarraco* a la Gàl·lia; en aquest sentit, hem de tenir en compte que les àmfores trobades als tres derelictes més ben coneguts (Chrétienne H, Grand-

72. Per descomptat que el comentari de Plini s'ha d'entendre com un genèric, que no significa que tota la producció de la zona del Camp fos de la mateixa qualitat, sinó que s'està referint a la categoria que s'atorgava a aquesta denominació d'origen. Igual com actualment és ben conegut que en una zona amb vins tan prestigiosos com és Bordeus també s'hi fabriquen vins de qualitat dubtosa, en les zones de gran anomenada de l'antiguitat també s'hi fabricaven vins de totes les categories. Cal dir això davant de comentaris com el de Revilla (2009, 191) sobre «l'assimilació abusiva entre viticultura local i les vinyes de qualitat», o «es fa difícil pensar que el conjunt de territoris del sud de Catalunya es va dedicar a l'elaboració única i exclusiva de vins de preu elevat...».

Rouveau i Sud-Lavezzi 3) procedien, segons es desprèn de l'estudi dels seus segells, dels tallers de Can Tintorer i Can Pedrerol, al Baix Llobregat (Corsi-Sciallano i Liou 1985, 159-166; Nieto i Raurich 1998, 125), per la qual cosa corresponen sens dubte a la producció laietana, no a la tarraconense, i devien tenir el principal centre de distribució marítima a *Barcino* (Berni i Carreras 2001). D'altra banda, ja hem fet esment abans de la possibilitat que un exemplar trobat a Fòs pogués procedir de l'àrea de *Tarraco*, encara que això no és pas segur.

L'abundància d'àmfores de la forma Dressel 2-4 a l'illa de Menorca, així com els derelictes localitzats a Còrsega, documenten l'ús de la ruta marítima que des de les costes de la *Hispania Citerior* es dirigia vers Roma tot passant per l'estret de Bonifacio (Nieto i Raurich 1998, 127). Malauradament, ni entre aquests materials ni en les col·leccions de la mateixa ciutat de Roma podem individualitzar la producció de *Tarraco*, per la qual cosa la presència dels seus vins a la capital de l'Imperi (sugerida per les referències de les fonts escrites) resta encara mancada de contrastació arqueològica.

Cal destacar la coincidència cronològica de l'inici de la producció en el *territorium* de *Tarraco* de les àmfores de les formes Dressel 2-4 i Dressel 7-11 amb el canvi d'orientació del comerç dels vins de la *Hispania Citerior* (Járrega 1998, 433), que, tot i que durant la primera meitat del govern d'August es dirigien preferentment a les Gàl·lies i al *limes* germànic, a partir de finals del període d'August i en temps de Tiberi s'orienten principalment en direcció cap a Itàlia, tal com s'aprecia perfectament a la ruta marcada pels derelictes que s'han localitzat (Corsi-Sciallano i Liou 1985). Tanmateix, no tenim la prova que els vins produïts al Camp de Tarragona formessin part d'aquest corrent d'exportació, encara que això sembla força probable; l'esmentat «derelict de Berà» tendeix a confirmar aquesta hipòtesi.

A partir del que s'acaba d'exposar, podem dibuixar (a tall d'hipòtesi) una ruta marítima que es dirigia vers el sud, tot seguint la costa mediterrània fins a Cartagena, i probablement continuant per alta mar des d'allà vers l'Àfrica, des d'on resseguiria la costa fins a *Carthago*; en aquest supòsit, seria interessant comprovar la possible presència d'aquests productes en centres tan importants com *Caesarea* de Mauritània, la qual cosa resta encara per esbrinar. Tanmateix, tampoc no podem descartar una ruta en direcció sud vers *Carthago* a partir de l'estret de Bonifacio, o una redistribució a través de ports italics. L'únic indici segur sobre el transport de vi de *Tarraco* a Roma i potser vers el sud de les Gàl·lies són les àmfores de la forma Oberaden 74 amb la marca *PHILODAMVS*; en tot cas, es trobaria, sens dubte, en inferioritat numèrica en relació amb els productes laietans, que –recordem-ho– eren de mala qualitat

però abundants, segons Plini. Tenint en compte que la producció de *PHILODAMVS* deu situar-se en època d'August, no podem ara com ara dir res sobre la resta de la producció tarraconense d'època posterior.

8.2.8. La propietat del producte i la seva comercialització

En arqueologia, sovint ens limitem a rastrejar la difusió d'un producte sense entrar en més profunditats, però si volem arribar a comprendre el sentit comercial que aquesta difusió tingué, més enllà de la simple identificació empírica dels materials, hem de plantejar-nos com es va produir aquesta difusió, i quina transcendència tingué per a l'economia i la societat de l'època.

Els segells ibèrics identificats en les àmfores de la forma Dressel 1 local, fos produïda o no a l'àrea de l'Alt Camp, ens indiquen molt possiblement una importància de l'element indígena en aquesta primera fase de la producció.

Malauradament, pel que fa a la fase imperial tenim molt poques dades, perquè si bé és un fenomen general en les Dressel 2-4 de la costa catalana que l'epigrafia amforal sigui més aviat escassa, podem dir, amb les dades actuals, que al Camp de Tarragona pràcticament no es van segellar les àmfores. Dels pocs exemplars que en coneixem, molts són de difícil identificació; malgrat això, en els casos en què es poden reconèixer els noms, corresponen, probablement, a individus d'origen servil: *GALLIC*, *SILVAN* i *EVPR*A, que corresponen als noms *Gallicus*, *Silvanus* i, potser, *Eupranor*. Un cas a part és el forn de la Canaleta, on en àmfores de la forma Oberaden 74 s'han documentat els segells *PHILODAMVS* i *SEX.DOMITI*. El primer s'havia suggerit (sense fonament) que s'hagués produït al Sot del Camp (Sant Vicenç de Montalt, Maresme), on s'ha trobat un fragment amb aquesta marca (Tchernia 1971, 65; Miró 1982, 337; 1988, 230-233; Pascual 1991, 114, núm. 175). El segell *SEX.DOMITI* es troba també a Tivissa, la qual cosa planteja una problemàtica a la qual després ens referirem; malgrat tot, actualment podem donar per segur que ambdós segells corresponen al taller de la Canaleta (Gebellí 1996), independentment que el segell *SEX.DOMITI* (que aparentment és minoritari en aquest taller) es produís també a Tivissa.

El taller de la Canaleta, en tot cas, correspon a l'època d'August, moment en què és freqüent trobar els *nomina* (cas de *Porcius*) o els *cognomina* dels qui (possiblement) eren els propietaris del *fundus* en els segells (Revilla 1995a, 100). En canvi, les altres marques esmentades (*GALLIC*, *SILVAN* i *EVPR*A) corresponen, probablement totes elles, a la forma Dressel 2-4, en les quals és habitual, ja a partir d'època de Tiberi-Claudi, que els segells siguin molt senzills, i hi apareixen sovint noms d'origen servil (Miró 1988; Revilla 1995a,

102-103). En aquest context, quadra perfectament la producció del Camp de Tarragona, en la qual els esclaus encarregats dels tallers, com *Gallicus* i *Silvanus*, s'ocuparien de la producció, en terrisseries de les quals ignorem el nom dels propietaris; tanmateix, no podem descartar que es tracti de *cognomina* i que facin referència als propietaris. Ara bé, ens inclinem a reconèixer-hi esclaus, *offinatores* de les terrisseries, situació característica de l'època de plena producció de les Dressel 2-4.

Recentment hem pogut documentar un segell inèdit, en un coll d'àmfora indeterminada, on en cartella rectangular apareix el nom KATO. Aquest fragment ha estat trobat al jaciment de Mas de Valls (Reus, Baix Camp). Encara que tingui ressonàncies aparentment llatines clàssiques, aquest *Kato* no és possiblement altra cosa que un esclau, que devia ser el responsable de la producció d'àmfores en un forn proper, que podria estar o no al Mas de Valls, on les dades conegudes descriuen l'existència d'una vil·la romana (Carreras 1945; 1948), i també donen notícia, tot i que sense descripció dels fonaments, d'haver-s'hi trobat indicis d'una terrisseria.

A més dels segells, cal destacar la presència (més abundant en aquest cas) de grafitis, situats al pivot. Aquests grafitis, efectuats abans de la cuina del material, representen aspes, així com signes que semblen correspondre força clarament a les lletres R i IL (Járrega 1995, 190, fig. 4, núm. 1 i 2). La interpretació més lògica d'aquests grafitis és que, més que senyals d'identificació de taller, corresponguin a elements de control intern dins del procés de producció.

Realment, fins fa ben poc, es creia en la poca incidència de segells amb *nomina* de ciutadans en l'epigrafia amfòrica del Camp de Tarragona, que feia difícil elaborar hipòtesis sobre la propietat de la producció vinera, així com sobre la seva implicació en el procés de comercialització. Ara bé, les troballes dins del marc del PAT han obert noves línies de coneixement. Els segells referents a *Marcus Clodius Martialis* sobre *dolium* i sobre àmfora, i a *Lucius Clodius Martialis*, sobre àmfora i sobre tègula, enllacen aquestes produccions amb un personatge de l'elit de Tarraco, identificat en el pedestal RIT 168 i amb la seva família. Revilla (1995a, 154-155; 2007, 108) ha relacionat l'augment de poder de les elits hispàniques a Roma a partir d'època flàvia amb l'esment del vi de *Tarraco* pels autors antics, que precisament corresponen al període flavi. D'altra banda, la documentació arqueològica ens permet datar la producció d'àmfores tarraconenses fonamentalment en el període julioclaudi. I la comercialització d'aquest vi entre finals d'època d'August i l'època de Neró, aproximadament, que coincideix amb la datació dels derelictes coneguts (cf. Corsi-Sciallano i Liou 1985), és clarament anterior al període flavi. Ara bé, la perduració fins al segle III de les àmfores Dressel 2-4, a la qual s'ha al·ludit, podria haver estat important. I

segurament hem de prendre els testimonis de Plini el Vell i de Plini el Jove, així com el de Florus (de primera meitat del segle II) al peu de la lletra. D'altra banda, no podem descartar la implicació de petits propietaris en aquest procés.

Un fet realment interessant és la presència (documentada en el cas del Vila-sec, el Barranc de Sales i potser del Mas d'en Corts, i força probable —per la seva extensió— en els casos del Mas de Gomandí i el Brugar) de centres especialitzats en la producció d'àmfores, veritables indústries terrisseres que troben paral·lels en altres indrets de Catalunya, com a la comarca de la Selva, a la terrisseria de Fenals (Buxó i Tremoleda 2002). Aquests centres semblen autònoms, sense relació física aparent amb cap vil·la romana ni amb cap establiment rural, i permeten plantejar el problema de la seva relació amb la propietat. No sabem si es tracta de dependències d'un *fundus* o si podrien haver estat en terrenys privats o públics però amb autonomia respecte a les vil·les, sent gestionats directament des de la ciutat. En canvi, en altres casos la relació amb una vil·la romana sembla força evident, com en el cas dels Antigons, tot i que no en coneixem bé el moment fundacional; aquest cas podria relacionar-se amb el de Torre Llauder (Mataró, Maresme), on els tallers d'àmfores són anteriors a l'època tiberiana (Prevosti i Clariana 1987, 200) i semblen precedents a la fundació de la vil·la (almenys, de les estructures que coneixem) i no es coneix l'hàbitat amb el qual es podien relacionar, si no és que es tracta també d'una terrisseria gestionada directament des del nucli urbà d'*Iluro*. Amb tot, en aquest cas, la construcció de la vil·la al seu damunt i la limitació dels espais excavats impedeixen assegurar que l'hàbitat no estigués pels voltants. Es planteja, doncs, una possible dualitat de models, amb tallers sense relació (aparent) amb vil·les i d'altres que, tot i que sembla que sí que la tenen, tampoc no ho podem determinar amb seguretat.

En els casos en què es tracta de terrisseries especialitzades, la seva relació amb el sistema de la vil·la i les formes de propietat i gestió comencen a aparèixer una mica més clares, a la llum de la implicació de les elits de *Tarraco* que mostren les marques, en àmfora, tègula o *dolium*: LCM i LC[M] (Mas de Gomandí, Mas d'en Corts, Sota la Timba del Castellot); MCMART (Mas de Gomandí); MCLOMA? (Mas d'en Corts); CLM[A]R (Mas d'en Toda); CLMAR (la Boella). S'han interpretat com a referents a la família dels *Clodii Martiales*, també presents en l'epigrafia de *Tarraco* (RIT 168), com ja s'ha dit. Respecte al fragment de *dolium* segellat, trobat al Mas de Gomandí, si bé no tenim la prova que aquest *dolium* s'hagués fabricat en aquesta terrisseria, de fet hem de pensar que molt probablement va ser així, ja que en el món romà hom tendia a fabricar els *dolia* en el mateix lloc al qual anaven destinats, per no haver de transportar un atuell tan voluminós i pesant. Més en-

cara ho fa pensar que el lloc era una terrisseria. El fragment de *dolium* en qüestió presenta dues marques, en cartel·la rectangular, l'una sobre l'altra, MCMART (MA i TR amb nexes) i FAVSTI (FAV i STI amb nexes). Sembla que la primera conté els *tria nomina*, segurament del propietari de la terrisseria i del *fundus*, mentre que la cartel·la que es troba centrada i al seu davall, de format més quadrat, contindria el nom del treballador, probablement servil, segurament anomenat *Faustus* o *Fausti(nus)*; és més probable la segona opció, si considerem, per la relació amb els possibles *tria nomina* anteriors, que aquest darrer nom no estaria en genitiu sinó en nominatiu.⁷³

Pel que fa als probables *tria nomina*, cal tenir en compte la inscripció RIT 168, corresponent a un pedestal d'estàtua trobat al carrer de Sant Fructuós de Tarragona, a la vora del port, que pertany a un personatge amb les mateixes inicials i possible *cognomen*: *M(arco) Clodio M(arci) [ffilio] / Gal(eria) Martia[li] / Ilvir(o) q(uaestori) flamin[i] / Aug(ustorum) praef(ecto) fab[r(um)] / praef(ecto) ins[ular(um)] / [Baliarum---]*. Aquesta inscripció es data entre l'època flàvia i la primera meitat del segle II. Com que el fragment de *dolium* es va trobar en superfície, no el podem datar, i d'altra banda sols tenim les inicials M.C.MART. del personatge, amb la qual cosa no podem identificar-lo amb el del pedestal de forma automàtica. Amb tot, hem de pensar que el propietari d'una *figlina* tan potent com la del Mas de Gomandí segurament era un personatge d'importància, amb la qual cosa el del pedestal pren gran versemblança d'haver-ho pogut ser, ja que sabem que va ser *duumvir* de la ciutat de Tarraco i que va arribar a prefecte de les illes Balears, càrrec important de l'orde eqüestre. També cal considerar la possibilitat que el personatge esmentat al *dolium* hagués estat el seu pare, ja que tenia el mateix *praenomen*. Altres *Clodii* a l'*ager* de Tarraco es troben a Darró (C. *Clodius Aemilianus*, del segle II, IRAT 3) i a les Borges del Camp (Q. *Clodius Evangelus*, del segle III, IRAT 22).

Pel que fa a les *tegulae*, s'ha trobat el segell LCM al Mas de Gomandí, a Sota la Timba del Castellot i possiblement al Mas d'en Corts (LC[M]). Cal destacar la relació entre les tres *figlinae* que se'n podria desprendre, i pensar en la possibilitat que s'hi puguin identificar els *tria nomina* L.C.M. Tots tres centres eren productors de material constructiu, i per tant es fa difícil pensar que s'haguessin dut les *tegulae* de fora. Per tant, hem de pensar que les tègules hi eren fabricades, i per tant la coincidència es deu o bé a una casualitat, o bé a un mateix propietari o propietaris de la mateixa família, que tenien les tres *figlinae*, i els *fundi* corresponents.

Curiosament, com acabem de veure, al Mas de Gomandí també s'ha trobat el segell sobre *dolium* d'un personatge que tindria les mateixes inicials de *nomen* i *cognomen*: C. M. De manera que el de les tègules podria ser un descendent o avantpassat seu, de la mateixa família. Si el del *dolium* fos el *Marcus Clodius Martialis* identificat a l'epigrafia de Tarraco, el de les tègules podria ser un *Lucius Clodius Martialis*, que dissortadament no tenim referenciat en cap document epigràfic. En el cas de Sota la Timba del Castellot, sabem que hi havia un hàbitat ric associat a la terrisseria,⁷⁴ mentre que al Mas de Gomandí i al Mas d'en Corts no en tenim cap indici, i hom ha tendit a pensar que es tractava de terrisseries aïllades. Però davant d'aquests documents, cal deixar oberta la possibilitat que el propietari de les tres terrisseries fos el mateix, almenys en un cert moment.

Cal subratllar la importància del fet que la marca SEX.DOMITI aparegui als territoris de dues ciutats diferents, una que podria ser Dertosa (o més probablement alguna altra) i Tarraco, amb dos centres clarament diferenciats com són els de la Canaleta i Tivissa, per la qual cosa, en el cas de ser *Sextus Domitius* el propietari dels terrenys, ens trobaríem davant d'una mostra de multiplicitat de *fundi* d'un mateix propietari, el qual, atesa la cronologia, potser ni tan sols residia a *Hispania*, com en altres casos que ha posat en relleu Pena (1998), i especialment els de l'*Usulenus Veiens* de Narbo (Christol i Plana 1997; Tremoleda 1998) i el *Baebius Tuticanus* de Verona (Tremoleda 2005). D'altra banda, la presència del segell SEX.DOMITI en àmfores associables a la forma Dressel 12 trobades a França ens posa davant el dubte de la seva possible procedència catalana (en gairebé tots els casos), però potser també d'Itàlia, per la presència de materials volcànics en la composició d'un d'ells (Desbat i Schmitt 1998). Per tant, encara estem molt lluny de poder determinar qui és el personatge anomenat als segells: el propietari del *fundus*, el de la terrisseria (que podria haver estat arrendatari de l'altre) o bé fins i tot un *negotiator*, que podria haver comprat el vi i segellar les àmfores al seu nom.

Al Brugar hem de considerar la possibilitat que el segell CNT, sobre tègula, estigui reflectint també els *tria nomina*. Però no trobem cap personatge de l'epigrafia de Tarraco amb aquestes inicials. El segell POMPEI, que trobem sobre tègula a la vil·la de Barenys, respon a un *nomen* summament corrent a Tarraco, que apareix en disset personatges de l'epigrafia de la ciutat. Per tant, podria molt ben ser que respongui a algun membre de la família d'aquests personatges, tot i que no sabem de quina condició jurídica gaudia.⁷⁵

73. Agraïm a Piero Berni les observacions que ens ha fet sobre aquesta inscripció.

74. Vegeu la fitxa corresponent al catàleg de jaciments (volum sisè d'aquesta obra).

75. Volem agrair a Diana Gorostidi l'ajut que ens ha prestat en la cerca dels personatges dins l'epigrafia de Tarraco.

8.2.9. La producció de terra sigil·lada hispànica

En les excavacions del Mas d'en Corts, com també a les del Velòdrom de Mont-roig (fora de l'àrea d'estudi del PAT, per bé que al Baix Camp), es van trobar motlles per a la producció de terra sigil·lada hispànica decorada (Pallejà 1994, 16, 23, i 37, fig. 5 i 29-30; Vilaseca i Adiego 1998-99, 272 i 274, fig. 7; 2000, 279 i 283, fig. 11; 2002, 219-220 i 227, fig. 10), corresponents a la forma Dragendorff 37. Al Mas de Gomandí, també se n'ha trobat, en les prospeccions superficials. Ara bé, també s'han trobat motlles als Masos i a Molins Nous (fig. 20), jaciments on no es coneix pas cap *figlina*, per bé que hi podria haver existit tot i que no la coneguem. Potser es tractava de produccions minoritàries, de petita envergadura, que en aquests dos darrers casos han deixat pocs testimonis. Recordem, però, que el jaciment dels Masos va sofrir un enorme rebaix incontrolat, per a l'extracció d'àrids, que en podria haver fet desaparèixer les restes. I Molins Nous està per excavar, a excepció del trull d'oli. L'únic índex cronològic que tenim sobre aquesta producció és el del Mas d'en Corts, on es va començar a fabricar a la darrereria del segle I dC. Segurament es tracta d'un producte més tardà que les àmfores de vi. De fet, la producció de terra sigil·lada hispànica d'aquesta regió està per estudiar.

8.2.10. Conclusions

Com s'ha anat veient, en els darrers anys, amb l'excavació d'algunes terrisseries i amb les prospeccions del PAT, l'avenç en l'estudi de les *figlinae* tarraconenses ha fet un gran pas endavant. Així doncs, podem presentar tot un seguit de conclusions que ens permeten plantejar l'estat actual dels coneixements sobre les terrisseries i la producció d'àmfores, material constructiu, ceràmica comuna i terra sigil·lada a les àrees estudiades, així com posar en relleu els problemes interpretatius que encara romanen.

- S'ha estudiat un total de dotze terrisseries segures i deu de potencials, a l'àrea d'estudi del PAT. De les dotze segures, onze són establiments de gran envergadura. L'altra, la del Brugar, correspon a un jaciment molt poc conegut, que ens abstenim de qualificar fins que no s'hagi investigat millor. De les nou potencials, quatre corresponen també a grans vil·les, mentre que de la resta no en tenim prou informació; excepte de les Bassasses, que és un petit establiment rural. Sobre els tres forns coneguts al Camí del Pla del Maset, Mas Nollés i Sant Llorenç, hem de dir que sols s'han apuntat perquè, davant del desconeixement, existeix la possibilitat que els forns que s'hi han detectat haguessin format part d'una terrisseria; ara bé, cal pensar que un forn pot tenir altres finalitats, i per tant la seva sola presència no indica una terrisseria.

- El testimoni de vint-i-dues terrisseries, dotze de segures més deu de possibles, en els 345 km² de l'àrea d'estudi, optimitzant els números, representa l'existència d'una terrisseria cada 16 km². Si sols comptem les segures, la ràtio seria d'una cada 29 km². La comparació amb l'altra zona que vam estudiar dins d'una fase anterior del projecte d'estudi de l'*ager Tarraconensis*, la zona del Baix Penedès, centrada en una àrea de 325 km², ens fa observar que allí s'havien detectat únicament dues terrisseries, el Vilarenc i Tomoví, a cada una de les quals tocava abastir una mitjana de 162 km². En comparació, doncs, la densitat a la zona del Baix Camp és altíssima.
- La majoria d'aquestes terrisseries produïen àmfores, ceràmica comuna, *dolia*, *lateres*, tègules, material per a sistemes de calefacció i fins i tot algunes antefixes o terra sigil·lada hispànica. Es tracta d'instal·lacions industrials que van més enllà d'instal·lacions subsidiàries del negoci del vi que es va generar dins de l'economia del sistema de la vil·la, i que demostren la potent dinàmica del sistema tant en el desplegament de recursos, en la capacitat organitzativa i en el funcionament de les xarxes comercials com en el domini tècnic.
- Algunes d'aquestes terrisseries semblen estar en relació amb vil·les (els Antigons, la Canaleta, la Buda, la Llosa, Sota la Timba del Castellot, la vil·la de Barenys), però d'altres (la Partida del Vila-sec, el Barranc de Sales, el Mas d'en Corts, i potser Mas de Gomandí) semblen veritables centres terrissers no relacionables amb un nucli habitat concret. Això planteja la problemàtica de la propietat i la gestió d'aquests darrers centres, que en els casos del Mas d'en Corts i Mas de Gomandí podrien formar part d'un *fundus*, segons es desprèn dels lligams de propietat que indiquen algunes marques sobre àmfora, *dolium* i tègula.
- El vi de *Tarraco* ens és conegut per autors fonamentalment de finals del segle I i primera meitat del II (Plini el Vell, Marcial, Sili Itàlic, Publi Anneu Florus), amb especial incidència en època flàvia, mentre que la datació arqueològica coneguda de la producció d'àmfores vineres correspon a un període anterior, la qual cosa ens planteja la problemàtica de la continuïtat dels recipients amforals.
- La qualitat que, segons Plini, el vi de *Tarraco* tenia en relació amb d'altres que considerava inferiors (concretament el laietà), encara que s'ha titllat de *topos* literari, probablement té una base real, ja que Plini en devia ser bon coneixedor atès que fou un administrador de la *Hispania Citerior* i, d'altra banda, la seva obra no té finalitat literària, sinó descriptiva, encara que no sempre és fiable com a font.
- Coneixem diversos assentaments rurals (fonamentalment vil·les) a l'*ager* de *Tarraco* on apareixen instal·lacions de premsa de raïm, dipòsits de líquids i

magatzems de *dolia*, que podrien relacionar-se amb la producció vinera; malauradament, la majoria no han estat datats. En alguns casos es relacionen amb terrisseries on es fabricaven àmfores de vi, mentre que en altres casos no podem estar segurs que, en cas d'estar relacionats amb el procés d'elaboració del vi, corresponguin a una activitat exportadora o d'autoabastiment, ni es poden relacionar amb la producció d'àmfores.

- Pel que fa a les àmfores vineres, a l'*ager* de *Tarraco* és dubtosa la presència de produccions de la forma Dressel 1, que en tot cas apareixen bàsicament a l'Alt Camp, on podrien haver-se fabricat, com indiquen les troballes fetes a la zona de Valls. La seva cronologia concreta és desconeguda (bàsicament, segle I aC), així com la seva distribució, que no sembla gaire important.
- L'època d'August marca l'eclosió de la producció amforal a la costa catalana. Tanmateix, a l'*ager* de *Tarraco* es produeix amb un cert retard respecte de la Laietània i d'altres zones. Sols es coneix producció d'àmfores d'època d'August a la Canaleta, on es van fabricar àmfores Pascual 1 i Oberaden 74, amb els segells PHILODAMUS i –en menor quantitat– SEX.DOMITI, i al del Mas d'en Corts, on també es van produir àmfores Pascual 1. Així mateix, és possible que la forma Oberaden 74 es produís també a les terrisseries del Mas d'en Corts i el Mas de Gomandí, amb la qual cosa la seva cronologia inicial podria també portar-se a aquests moments.
- La producció d'àmfores vineres a l'*ager* de *Tarraco* sembla patir un retard en relació amb la resta de la costa catalana, començant possiblement cap al darrer quart, o millor la darrera dècada del segle I aC. Resulta característica l'escassa presència de la forma Pascual 1; majoritàriament, es produeix la forma Dressel 2-4 i també –en menor quantitat– la Dressel 7-11. L'època de plenitud d'aquesta producció coincideix amb el canvi d'orientació dels vins procedents de l'actual Catalunya, que en època augustiana es dirigien sobretot a la Gàl·lia, però que a partir de mitjan segle I dC es dirigiren preferentment cap a Itàlia. Desconeixem la causa d'aquest aparent retard en l'inici de la comercialització (ben segur que no de la producció) dels vins de *Tarraco*, amb l'excepció dels tallers de la Canaleta i el Mas d'en Corts.
- La presència de la forma Dressel 7-11 entre les produïdes als tallers de la zona de *Tarraco* planteja interrogants molt interessants, com el del seu contingut (dubtosament per a salaons, tenint en compte la localització de les terrisseries), que podria haver estat algun tipus de vi o algun altre element (potser fruita?). Tot i tenir en compte que la Dressel 7-11 és una forma tipològicament poc homogènia, crida l'atenció el fet que (tret d'algun cas localitzat al nord-est de Catalunya) aquesta forma es va produir,

a la costa catalana, majoritàriament a la zona de *Tarraco* i de l'Ebre, i resta absent a la important àrea productora de la Laietània, la qual cosa es deu, sens dubte, a alguna raó que se'n escapa.

- Els *tria nomina* i *nomina* documentats en les marques d'àmfora (concretament el *Sextus Domitius* de Tivissa i la Canaleta) podrien correspondre a propietaris o *negotiatores* que acapararen capitals a causa de les guerres civils. Es documenten només en temps d'August (especialment abans del canvi d'era) i desapareixen en l'epigrafia d'època julio-clàudia. Alguns dels noms que apareixen després (*Philodamus*, *Gallicus*, *Silvanus*, *Kato*, el també difícil d'interpretar *Eupra*) semblen correspondre gairebé amb seguretat a personatges d'origen servil, la qual cosa denota que són els encarregats del procés productiu, però no els propietaris. La marca sobre àmfora Dressel 2-4 LCM + P del Mas de Gomandí es relaciona amb la que apareix a la «Segona muralla d'àmfores» de *Carthago*, datada en el segon quart del segle I, i amb gran probabilitat ha de correspondre als *tria nomina* d'un *Lucius Clodius Martialis*.
- El fragment de *dolium* del Mas de Gomandí amb les marques MCMART i FAVSTI dona el nom del propietari de la terrisseria i del *fundus*, que deu correspondre al *Marcus Clodius Martialis* de la inscripció *RII* 168 (datada entre l'època flàvia i l'inici del segle II), que va ser *duumvir* de la ciutat de *Tarraco* i que va arribar a prefecte de les illes Balears, càrrec important de l'orde eqüestre.
- No podem datar amb tanta exactitud les marques sobre *tegulae* com les marques d'àmfores, per bé que si es van produir en la mateixa època, hem de pensar que són d'època altimperial. Cal destacar la relació que hem establert entre el Mas de Gomandí, Sota la Timba del Castellot i el Mas d'en Corts, ja que en tots tres indrets s'identifica el segell LCM, que, amb les degudes reserves, pensem que podria correspondre als *tria nomina* del propietari. Tots aquests centres eren productors de material constructiu, i per tant es fa difícil pensar que s'hi haguessin dut les *tegulae* de fora. Hem de pensar, doncs, en un mateix propietari o propietaris de la mateixa família, que tenien les tres *figlinae*, i els *fundi* corresponents. En aquest cas no entra en joc la possibilitat dels *negotiatores* del vi, ja que, pel que sembla, les tègules solien produir-se i distribuir-se a una escala força més local. També cal considerar la gran probabilitat de la relació familiar amb el *Marcus Clodius Martialis* que es pot identificar en el fragment de *dolium* del Mas de Gomandí (MCMART) amb els possibles *tria nomina* de la marca LCM, que hem pensat que podria estar donant el nom del propietari de la terrisseria i del *fundus*, i del qual podria ser un descendent o avantpassat amb *praenomen* *Lucius*.

- El segell sobre tègula POMPEI, de la vil·la de Barenys, respon a un *nomen* molt corrent a l'epigrafia de *Tarraco*.
- La relació entre els propietaris de la terra i la comercialització del vi es va aclarint força amb els testimonis que acabem de repassar. En un primer moment (augustià) podria haver jugat algun paper l'acaparament de terres per part dels propietaris italics a causa de les guerres civils. Sembla prou clar, però, que hi va haver personatges importants de l'elit de *Tarraco* implicats en la producció i possiblement també en la comercialització del vi tarraconense, com a mínim des del segon quart del segle I, i segurament fins a l'inici del segle II, per bé que probablement fins a començaments del segle III.
- La constatació que la marca SEX.DOMITI correspon tant al forn de la Canaleta (situat a l'ager *Tarraconensis*) com al de l'Aumedina (Tivissa, a les Terres de l'Ebre) ens planteja uns molt suggestius interrogants sobre el paper de la propietat i la gestió d'aquests tallers, cosa que es podria posar en paral·lel amb les terrisseries laietanes de Can Tintorer i Can Pedrerol de Baix, que també comparteixen els mateixos segells. Amb tot, cal considerar la possibilitat que es tracti simplement d'un mateix propietari de dos *fundi* allunyats.
- Desconeixem el moment final i les causes de la desaparició de la producció d'àmfores vineres. Amb tot, apuntem que l'edicta de Domicià sembla indicar que es va produir una crisi econòmica a causa de l'excés de producció de vi i la manca de cereals, resultat de l'economia especulativa, agreujada per la concentració creixent de la propietat territorial. La crisi podria haver estat el revulsiu que provoqués canvis importants, per bé que no es va pas estroncar la producció de vi. Tanmateix, cal tenir en compte que això és un fenomen general, que sembla afectar també les àrees productores italiques, i que arqueològicament no podem valorar la possibilitat de la continuïtat del transport en bots de fusta o bocois de cuir, aquests darrers utilitzats des de la més remota antiguitat.
- Les terrisseries de què estem tractant solen associar la fabricació d'àmfores a la d'altres productes com la ceràmica comuna i el material constructiu. L'elaboració d'antefixes s'ha atestat al Mas de Gomandí, el Mas d'en Corts, la Buada, la Canaleta, els Antigons, el Barranc de Sales i el Vila-sec. Es data entre l'època d'August i la dinastia julioclaudia.
- L'elaboració de terra sigil·lada hispànica s'ha detectat al Mas d'en Corts, el Mas de Gomandí i el Velòdrom de Mont-roig (fora de l'àrea d'estudi del PAT, per bé que al Baix Camp). Ara bé, s'han trobat moltes també als Masos i a Molins Nous,

tot i que no s'hi coneix pas cap *figlina*, però podria ser que hagués existit i no la coneguem. Sembla que la terra sigil·lada hispànica produïda en aquesta zona sigui un producte més tardà que el de l'època de màxima producció d'àmfores de vi, ja que potser es comença a fabricar a la fi del segle I dC, com sembla ser el cas del Mas d'en Corts. Potser va ser un intent de sortida a una situació de crisi provocada per la davallada de la producció d'àmfores a la fi del segle I. De fet, es coneix molt poca cosa d'aquests productes i llur difusió, que està pràcticament per estudiar, potser perquè va ser un producte minoritari. Ara bé, sembla indicar que la regió tenia certa capacitat d'autonomia en la producció i el consum ceràmic, així com un caràcter força emprenedor per part dels amos de les terrisseries.

- Malgrat el que s'acaba de dir, s'ha constatat la continuïtat d'una producció d'àmfores vineres de la forma Dressel 2-4, caracteritzades per una capacitat més gran i per un llavi de perfil marcadament quadrangular. No se n'ha pogut excavar cap centre productor, tot i que el tipus d'argila suggereix un origen a l'àrea de *Tarraco*. La seva distribució (sembla que no gaire abundant) es localitza a la costa catalana, des del Maresme fins a l'àrea de Tarragona. S'ha pogut datar la seva presència en contextos de la segona meitat del segle II i inicis del III. Aquesta producció (que es pot paral·lelitzar amb algunes d'italiques d'època medioimperial) és encara poc coneguda, però és un indicatiu de la continuïtat en la producció vinera (i potser també en l'exportació) durant tot el segle II i inicis del III.
- La distribució de les àmfores de la forma Oberaden 74 amb la marca SEX.DOMITI és important a la Gàl·lia, com correspon a les produccions de la costa catalana d'època d'August. Tanmateix, ara com ara, no podem precisar si corresponen al forn de la Canaleta o al de Tivissa, o a tots dos.
- Els segells de les àmfores de l'àrea de *Tarraco* han estat estudiats per Piero Berni en el tercer volum d'aquesta mateixa obra. Per a l'estudi de la distribució comercial d'aquestes àmfores, sabem que per les característiques físiques, se li poden atribuir algunes àmfores Dressel 2-4 trobades a Cartagena, així com potser algunes de les documentades a l'anomenada «Segona muralla d'àmfores» de *Carthago*. Possiblement podem pensar en una distribució vers el sud, a la qual corresponen tant les troballes de *Carthago* com les de *Carthago Nova*. Resta per documentar la seva presència a Itàlia, tot i que resulta força probable, tant si la contrastem amb la d'altres produccions de la costa catalana com si tenim en compte que el seu esment per part de Plini i Marcial ho fa força probable.

Bibliografia

- ADSERIAS, M. 1998: *Evidències del passat. Prehistòria i món antic a Vila-seca*, Monografies de Vila-seca 20, Vila-seca.
- ADSERIAS, M.; RAMÓN, E. 2008: «La vil·la romana del Vilar (Valls, Alt Camp)», a: REMOLÀ, J. A. (coord.). *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Tarragona, 191-204.
- ALFÖLDY, G. 1975: *Die römischen Inschriften von Tarraco*, Berlín (2 v.) = RIT.
- 1991: *Tarraco*, Fòrum 8, Tarragona.
- AMAR, G.; LIOU, B. 1984: «Les estampilles sur amphores du golfe de Fos», *Archaeonautica* 4, París, 145-211.
- ARCO, A. del 1894: *Catálogo del Museo de Tarragona con la clasificación hecha en 1878 por D. Buenaventura Hernández Sanahuja*, Tarragona.
- ARRAYÁS, I. 2006: *Morfología histórica del territorio de Tarraco* (ss. III-I a. C.), Barcelona.
- ARTHUR, P. 1987: «Precisazioni su di una forma anforica medio-imperiale dalla Campania», a: *1r Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 9, Badalona, 401-406.
- BATLLE, P. 1942: «Los Monumentos, Museos, Iglesias y objetos artísticos de la Provincia y Archidiócesis de Tarragona, excepto Tortosa y su comarca», a: *Los Monumentos Arqueológicos y Tesoro Artístico de Tarragona y su provincia durante los años 1936-39*, Poblet.
- BELTRÁN, M. 1970: *Las ánforas romanas en España*, Saragossa.
- 1987: «El comercio del vino antiguo en el valle del Ebro», a: *1r Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 9, Badalona, 51-74.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J.; COMAS, M. 2009: «Instal·lacions vinícoles vinculades a domus: els exemples de Barcino i Baetulo», a: *El vi tarraconense i laietà: abir i avui. Actes del simposium*, Documenta 7, Tarragona, 151-165.
- BENCIVENGA, C. 1987: «Sulla diffusione delle anfore tardo-imperiali in Campania: il complesso di Grignano (Caserta)», a: *1r Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 9, Badalona, 395-401.
- BERGÉ, A. 1990: «Les marques sur amphores Pascual 1 de Port-La-Nautique», *Cahiers d'Archéologie Subaquatique* 9, París, 131-201.
- BERGES, M. 1969-70: «Los hallazgos arqueológicos submarinos ingresados en el Museo Arqueológico de Tarragona», *Boletín Arqueológico*, Tarragona, 3-17.
- BERMÚDEZ, A. 1998: «Producción latericia y comercio a media distancia en época romana. Un ejemplo en el Mediterráneo noroccidental: Lucius Herennius Optatus, Marcus y Castor, officinatores», a: *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània citerior: Homenatge a Josep Estrada i Garriga. Ítaca: Quaderns Catalans de Cultura Clàssica, any 1998. Annexos 1*, Barcelona, 115-123.
- BERMÚDEZ, A.; MASSÓ, M. J. 1984-85: «El horno cerámico del "Barranc de la Premsa Cremada" (Botarell, Tarragona)», *Butlletí Arqueològic* 6-7, època v, anys 1984-85, Tarragona, 63-106.
- BERNI, P.; CARRERAS, C. 2001: «El circuit comercial de Barcino: reflexions al voltant de les marques amfòriques», *Faventia* 23/1, Cerdanyola-Bellaterra, 103-129.
- BROCÀ, G. M. de 1907: «Reus: etimología de su nombre. Recientes descubrimientos», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 25 (gener-febrer), Barcelona, 8-14.
- BRU, M.; POCIÑA, C. A. 2004: *Memòria de la intervenció arqueològica a la vil·la de la Canaleta (Vila-seca, Tarragonès)*, memòria dipositada a la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya.
- BRUN, J.-P. 2003: *Le vin et l'huile dans la Méditerranée antique*, París.
- BUXÓ, R.; TREMOLEDA, J. 2002: *Platja de Fenals (Lloret de Mar, La Selva): una indústria terrissera d'època romana a la Costa Brava*, Lloret de Mar.
- CAPDEVILA, R.; MASSÓ, M. J. 1976-77: «Trabajos de salvamento de la villa romana de "Els Antigons", Reus», *Boletín Arqueológico* 133-140, èp. iv, Tarragona, 312-313.
- 1978: «Trabajos de salvamento en la villa romana de Els Antigons», *Informació Arqueològica* 26, gener-abril de 1978, Barcelona, 33.
- CARRERAS, M. 1945: «Los hallazgos arqueológicos de Pórpuras (Reus)», *Boletín Arqueológico* 1-2, èp. iv, Tarragona, 82-91.
- 1948: «Las instalaciones agrícolas-industriales ibero-romanas de Pórpuras», *Boletín Arqueológico* 23-24, èp. iv, Tarragona, 65-70.
- CARRETÉ, J. M.; KEAY, S.; MILLETT, M. 1995: *A Roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Journal of Roman Archaeology, Supplementary series 15, Ann Arbor, Michigan.
- CHRISTOL, M.; PLANA, R. 1997: «Els "negotiatores" de Narbona i el vi català», *Faventia* 19, fasc. 2, Bellaterra-Cerdanyola, 75-95.
- COLL, R.; JÁRREGA, R. 1986: *Troballes submarines a Vilassar de Mar. Estudi del material amfòric*, Les Nostres Arrels 19, Premià de Mar.
- 1993: «Ánforas itálicas de época tardorromana en Hispania. Los hallazgos del Palmar Hotel (Premià de Mar, Barcelona)», *Archivo Español de Arqueología* 66, Madrid, 310-323.

- COMAS, M.; MARTÍN, A.; MATAMOROS, D.; MIRÓ, J. 1998: «Un tipus d'àmfora Dressel 1 de producció laietana», a: *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània citerior: Homenatge a Josep Estrada i Garriga. Ítaca: Quaderns Catalans de Cultura Clàssica, any 1998. Annexos 1*, Barcelona, 149-161.
- CORSI-SCIALLANO, M.; LIOU, B. 1985: *Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4*, Archaeonautica 5, París.
- DANNELL, G. B. 2002: «Law and Practice: further thoughts on the organization of the potteries at la Graufesenque», a: GENIN, M.; VERNHET, A. (ed.). *Céramiques de la Graufesenque et autres productions d'époque romaine. Nouvelles recherches. Hommages à Bettina Hoffmann*, Montagnac, 211-242.
- DESBAT, A.; SCHMITT, A. 1998: «Un nouveau type d'amphore de Tarraconaise avec la marque SEX.DOMITI», a: *SFECAG, Actes du Congrès d'Istres*, Marseille, 349-355.
- ETIENNE, R.; MAYET, F. 2000: *Le vin hispanique*, París.
- FERRATÉ, R. 1915: «L'origen de Reus», *Butlletí de l'Associació Excursionista de Reus* 8 (novembre), Reus, 95-103, i 9 (desembre), Reus, 105-109.
- FLETCHER, D. 1965: «Tipología de los hornos cerámicos romanos de España», *Archivo Español de Arqueología* 38, Madrid, 170-174.
- FLETCHER, D.; ALCÁCER, J. 1960: «El horno romano de Olocau», *Archivo de Prehistoria Levantina* IX, València, 115-140.
- FREED, J. 1998: «Stamped Tarraconensian Dressel 2-4 Amphoras at Carthage», a: *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 350-356.
- GARCÍA, J.; GURRI, E. 1996: «Les imitacions laietanes d'àmfores itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en època tardorepublicana», a: *Hispània i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXVI, Girona, 397-424.
- GARCÍA, M.; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. 1997: «Un context ceràmic d'inicis del segle II d.C. a Tàrraco (Hispania Tarraconensis)», *Pyrenae* 28, Barcelona, 179-209.
- GARCÍA VARGAS, E. 1998: *La producción de ánforas en la bahía de Cádiz en época romana (siglos II a.C. - IV d.C.)*, Écija.
- GEBELLÍ, P. 1996: «Un nou centre productor d'àmfores al Camp de Tarragona. El forn de la Canaleta i el segell PHILODAMUS (Vila-seca, Tarragonès)», *Butlletí Arqueològic* 18, època v, Tarragona, 69-96.
- 1998: «Les exportacions amfòriques del Camp de Tarragona al Sud-Est de França», a: *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 223-230.
- 1999: «Noves aportacions al coneixement històric de la part alta de Tarragona. La intervenció arqueològica de la Plaça de la Font de Tarragona», *Butlletí Arqueològic* 19-20, època v (1997-98), Tarragona, 153-195.
- 2007: *El Roquís (Reus, Baix Camp). Una bòbila romana a l'ager de Tàrraco. Poblament rural, producció ceràmica i comerç a les nostres contrades en època romana*, Reus.
- 2008: «La dinàmica comercial en època augustal: estudi de les àmfores dels nivells augustals de les intervencions al teatre romà de Tàrraco (UE 2311 i 3120)», *Pyrenae* 39-2, Barcelona, 47-69.
- GEBELLÍ, P.; PIÑOL, LL. 1998: «Intervencions arqueològiques a la part alta de Tarragona», *Tribuna d'Arqueologia 1996-1997*, Barcelona, 99-116.
- GIANFROTTA, P.; HESNARD, A. 1987: «Due relitti carichi di dolia: quelli di Ladispoli e del Gran Ribaud D», a: *1r Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 9, Badalona, 285-297.
- GIBERT, A. M. 1988: *Callípolis-Salauris. Aplec documental de notícies històriques: Solcina (Vila-seca), La Pineda, Port de Salou, Platja de Barenys i Vilafortuny*, Monografies de Vila-seca/Salou 13, Vila-seca/Salou.
- GISBERT, J. A. 1998: «Àmfores i vi al territorium de Dianium (Dénia). Dades per a la sistematització de la producció amforal al País Valencià», a: *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 383-417.
- GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (ed.) 2003: *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1892: *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana. Editada, anotada y continuada hasta nuestros días por D. Emilio Morera Llauredó*, Tarragona.
- HESNARD, A. 1980: «Un dépôt augustéen d'amphores à La Longarina, Ostie», a: *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History. Memoirs of the American Academy in Rome* XXXVI, Roma, 141-156 (+ lám. I-VII).
- IZQUIERDO, P. 1993: «Derelictes Berà II, Creixell», *Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 268.
- JÁRREGA, R. 1995: «Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi tarraconense», *Revista Arqueològica de Ponent* 5, Lleida, 179-194.
- 1996: «Poblamiento rural y producción anfórica en el territorium de Tàrraco (Hispania Citerior)», *Jour-*

- nal of Roman Archaeology* 9, Ann Arbor, Michigan, 471-483.
- 1998: «La producció amforal romana del Camp de Tarragona. Estat de la qüestió», a: *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 430-437.
 - 2002: «Nuevos datos sobre la producción anfórica y el vino de Tarraco», a: RIVET, L.; SCIALLANO, M. (ed.). *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offerts à Bernard Liou*, Archéologie et Histoire Romaine 8, Montagnac, 429-444.
 - 2003: «Les ceràmiques romanes de la vil·la de Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)», *Butlletí Arqueològic* 25, època v, Tarragona, 107-170.
 - 2005: «Tarraco Scipionum opus. ¿Escipión Emiliano, fundador de Tarraco?», *Butlletí Arqueològic* 26, època v, Tarragona, 23-65.
 - 2009: «La producció vinícola i els tallers d'àmfores a l'ager Tarraconensis i l'ager Dertosanus», a: *El vi tarraconense i laietà ahir i avui, Actes del simposium*, Documenta 7, Tarragona.
- JÁRREGA, R.; OTIÑA, P. 2008: «Un tipo de ánfora tarraconense de época medioimperial (siglos II-III): la Dressel 2-4 evolucionada», a: *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala - Empúries*, Marsella, 281-286.
- JÁRREGA, R.; SÁNCHEZ, E. 2008: *La vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Hic et Nunc 3, Tarragona.
- JUAN TOVAR, L. C. 1984: «Los alfares de cerámica sigilata en la Península Ibérica», *Revista de Arqueología* 44, Madrid, 32-45.
- 1988-89: «Los talleres cerámicos de época romana en la provincia de Tarragona: estado de la cuestión», *Acta Arqueológica de Tarragona* II, Tarragona, 13-17.
- LAFUENTE, A. 1992: «La producció de la ceràmica ibèrica del taller de Fontscaldes (Valls, Alt Camp)», a: *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana*, Barcelona, 47-77.
- LIU, B. 1987: «L'exportation du vin de Tarraconaise d'après les épaves», a: *1r Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 9, Badalona, 271-284.
- LÓPEZ, A. 1989: «Nota preliminar sobre la producción anfórica de Darró, Vilanova i la Geltrú (Barcelona)», *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Lezoux*, Marsella, 109-122.
- 1993: «Los talleres anfóricos de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona). Noticia de su hallazgo», *Empúries* 48-50, vol. II, Barcelona 1986-1989, Barcelona, 64-76.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, J. 1990: «La época romana en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona)», *Espacio, Tiempo y Forma, Serie I. Prehistoria y Arqueología* 3, Madrid, 203-254.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, A.; CASTELLANO, A. 1992: *La primera Vilanova*, Vilanova i la Geltrú.
- LÓPEZ, A.; MARTÍN, A. 2008a: «Las ánforas de la Tarraconense», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.). *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 689-724.
- LÓPEZ, A.; MARTÍN, A. 2008b: «Tipologia i datació de les àmfores tarraconenses produïdes a Catalunya», a: LÓPEZ, A.; AQUILUÉ, X. (coord.). *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya 8, Barcelona, 33-94.
- LÓPEZ, J.; PIÑOL, LL. 2008: *Terracotes arquitectòniques romanes. Les troballes de la plaça de la Font (Tarragona)*, Hic et Nunc 3, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- MARTÍN, A.; GARCÍA, J. 2007: «La vall de Cabrera de Mar. Focus inicials de la producció vitivinícola de la Laietània», a: *Pottery workshops and agricultural productions. Studies on the rural world in the Roman period 2*, Girona, 69-82.
- MARTÍN, A.; PREVOSTI, M. 2003: «El taller d'àmfores de Tomoví i la producció anfórica a la Cossetània oriental», a: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 231-237.
- MASSÓ, J. 1983: «El forn romà de l'Espluga Pobra de Reus», *Actualitat de Reus* 47 (27 desembre), Reus, 7.
- 1984: «Velles troballes a la vil·la romana del Mas de Gomandí», *Lo Floc* 56, maig, Riudoms, 14-19.
 - 1986: «Un topònim suggerent: La Buada», *Reus/Comarcal* 1, Reus, 9.
- MASSÓ, J. 1987: «El terme d'Alcover a l'Antiguitat», a: *Alcover. Estat de la qüestió*, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover, 37-56.
- 1997: «Alcover i la romanització del Camp de Tarragona», a: *Alcover, una història*, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover, 33-52.
 - 1998: «Dades sobre la producció d'àmfores de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona», a: *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 283-288.
 - 2001: «El forn de ceràmica de la Llosa i el seu context arqueològic territorial», a: *La vil·la romana de la Llosa. 10 anys d'investigació arqueològica*, Cambrils, 83-88.
 - 2003: «Reus antic», a: ANGUERA, P. (dir.). *Història general de Reus*, Reus, 35-84.

- MIRÓ, J. 1982: «Les marques c. MVSSIDI NEPOTIS i PHILODAMUS i la producció d'àmfores Dressel 28 i Dressel 7-11 a Catalunya», *Pyrenae* 17-18, Barcelona, 335-342.
- 1985: «Les fonts escrites i el vi del “Conventus Tarraconensis”», *Pyrenae* 21, Barcelona, 105-112.
- 1987: «Vi català a França (segle I a.C - I d.C), una síntesi preliminar», a: *1r Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 9, Badalona, 249-268.
- 1988: *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a. C. - I d. C.)*, BAR International Series, 473, Oxford.
- [MORE] 1997: *El jaciment romà del Morè. Sant Pol de Mar, Maresme*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 13, Barcelona.
- NIETO, X.; RAURICH, X. 1998: «El transport naval de vi de la Tarraconense», a: *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 113-137.
- NOLLA, J. M. 1974. «Las ánforas romanas de Ampurias», *Ampurias* 36, Barcelona, 147-197.
- NOLLA, J. M.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ, E. 1980: «Exploració preliminar del forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre)», *Cypsela* III, Girona, 193-218.
- OLESTI, O.; MASSÓ, J. 1997: «Une limite de propriété rural dans l'ager Tarraconensis», *Dialogues d'Histoire Ancienne* 23/2, 161-180.
- OTIÑA, P. 2005: *La vil·la romana dels Munts (Altafulla). Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano*, Biblioteca Tarraco d'Arqueologia, Fundació Privada Liber 1, Tarragona.
- PALET, J. M.; POU, J.; REVILLA, V. 1993: «La villa del Vilarenc (Calafell) i el poblament romà a l'àrea del Penedès», a: *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, 723-751.
- PALLARÈS, F. 1987: «Il relitto di Diano Marina nel commercio vinicolo antico», a: *1r Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 9, Badalona, 298-305.
- PALLEJÀ, LL. 1994: *Excavacions al Velòdrom. Un centre terrisser d'època romana (Mont-roig del Camp, Baix Camp)*, Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya 12, Barcelona.
- PASCUAL, R. 1991: *Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes*, Cuadernos de Arqueología 5, Barcelona.
- PENA, M. J. 1998: «Productores y comerciantes de vino layetano», a: *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 305-318.
- PEREIRA MENAUT, G. 1987: «El edicto de Domiciano sobre el vino y la economía política romana en el alto imperio», a: *1r Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 9, Badalona, 349-365.
- PÉREZ BONET, M. A. 1996: «El tráfico marítimo en el puerto de Carthago-Nova: las ánforas romanas», *Cuadernos de Arqueología Marítima* 4, Cartagena, 39-55.
- PÉREZ MARTÍN, W. 1982: «Derelictes de Roda de Barà», a: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 345.
- 2007: *Troballes arqueològiques al litoral tarragoní. Dotze anys d'arqueologia subaquàtica (1968-1980)*, Tarragona.
- PREVOSTI, M. 2005: «L'època romana», a: GIRALT, E.; SALRACH, J. M.; GUITART, J. (ed.). *Història agrària dels Països Catalans, 1. Antiguitat*, Barcelona, 291-480.
- 2009: «L'arqueologia del vi a l'àrea costanera de la Tarraconense. Una reflexió», a: PREVOSTI, M.; MARTÍN, A. (ed.). *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui. Actes del simposium*, Documenta 7, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 249-259.
- PREVOSTI, M.; CLARIANA, J. F. 1987: «El taller de ánforas de Torre Llauder: nuevas aportaciones», a: *1r Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 9, Badalona, 199-210.
- RAMOS, M. L. 1996: *Las terracotas arquitectónicas en la Hispania Romana: la Tarraconense*, Monografías de Arquitectura Romana 3.2, UAM, Madrid.
- REMOLÀ, J. A. 1997: «Ánfora vinaria», a: ARCE, J. (ed.). *Hispania romana. Desde tierra de conquista a provincia del Imperio*, Milà, 351.
- REVILLA, V. 1993: *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumèdina, Tivissa (Tarragona)*, Barcelona.
- 1994: «El alfar romano de Tomoví. Producción anfórica y agricultura en el área de Tarraco», *Butlletí Arqueològic* 16, època v, Tarragona, 111-128.
- 1995a: *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C. - III d.C.)*, Barcelona.
- 1995b: «Producción artesanal, viticultura y propiedad rural en la Hispania Tarraconense», *Gerión* 13, Madrid, 305-338.
- 2002: «El vi de Tarraco durant el principat: elits urbanes i imatges de la producció», a: *Citerior, 3. Contactes i relacions comercials entre la Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'Antiguitat*, Tarragona, 173-207.
- 2007: «Production céramique, systèmes agraires et peuplement dans le territoire de Tarraco», a: *Pottery workshops and agricultural productions. Studies*

- on the rural world in the Roman period* 2, Girona, 83-113.
- 2008: «La producción anfórica en el sector meridional de Cataluña: prácticas artesanales, viticultura y representaciones culturales», a: *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya 8, Barcelona, 189-226.
- SANZ, M. 1975: «Hallazgos romanos en Reus», *Boletín Arqueológico* 129-132, èp. iv, Tarragona, 112-115.
- SERRA VILARÓ, J. 1930: *Excavaciones en la Necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 111, Madrid.
- 1932: *Excavaciones en Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, Madrid.
- TCHERNIA, A. 1971: «Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire», *Archivo Español de Arqueología* 44, Madrid, 38-85.
- 1979: «L'atelier d'amphores de Tivissa et la marque "Sex. Domiti"», a: *Mélanges offerts à Jacques Heurgon*, Roma, 973-979.
 - 1986: *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*, Roma.
- TCHERNIA, A.; BRUN, J.-P. 1999: *Le vin romain antique*, Grenoble.
- TCHERNIA, A.; ZEVI, F. 1974: «Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie», a: *Recherches sur les amphores romaines*, Roma, 35-67.
- TREMOLEDA, J. 1995: «Anàlisi de l'organització dels tallers locals de ceràmica a les comarques gironines», a: *Ceràmica comuna romana d'època alto-imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes VIII, Empúries, 75-91.
- 1998: «PVBLIS VSVLENVS VEIENTO, un magistrat narbonès amb propietats al nord de la Tarraconense», a: *Comerç i vies de comunicació: 1000 a. C. - 700 d. C.: XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 31 d'octubre i 1 de novembre de 1997, Puigcerdà, 231-242.
 - 2000: *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña (época augustea y altoimperial)*, BAR International Series, 835, Oxford.
 - 2005: «Un nou inversor itàlic en la viticultura de la Tarraconensis: Publi Baebi Tuticà», *Pyrenae* 36, 2, Barcelona, 115-140.
- VILASECA, A. 1994: *Creixell. «La Clota», un assentament romà*, Creixell.
- VILASECA, A.; ADIEGO, P. 1998-99: «El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquís (Reus, Baix Camp)», *Tribuna d'Arqueologia 1998-1999*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 259-276.
- 2000: «El centre de producció ceràmica de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp)», a: *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital romana*, Tarragona, 275-284.
 - 2002: «El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp)», a: *Citerior*, 3. *Contactes i relacions comercials entre la Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'Antiguitat*, Tarragona, 209-230.
- VILASECA, A.; CARILLA, A. 1998: «L'assentament romà de La Clota, Creixell, Tarragonès. El poblament rural al nord-est del Tarragonès en context de canvi d'Era», *Citerior* 2, Tarragona, 189-201.
- VILASECA, S. 1920: «Petites addicions a la història de la Tarragona romana», *Revista del Centre de Lectura* 15, 270-272.
- ZEVI, F. 1966, «Appunti sulle anfore romane. La tavola tipologica del Dressel», *Archeologia Classica* XVIII, Roma, 208-247.